INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	4
3 Infrastructuur	12
4 Nederzettingen	18
5 Bevolking	24
6 Middelen van bestaan	26
7 Sociale en culturele voorzieningen	33
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	37
Bronnen	47
Bijlagen	51

HET OVERSTICHT
Zwolle, december 1988.

1 Ligging, grenzen en omvang

Hellendoorn is een verstedelijkte plattelandsgemeente in het oosten van Salland. De gemeente grenst in het noorden aan Den Ham, in het oosten aan de Twentse gemeenten Vriezenveen, Wierden en Rijssen, in het zuiden aan Holten en in het westen aan Raalte en Ommen. Op **kaart 1** is de ligging van Hellendoorn in Salland weergegeven.

De gemeente Hellendoorn is in de eerste helft van april 1811 ontstaan uit het voormalige, gelijknamige schoutambt. Als gevolg van een in 1941 voorgestelde en in 1945 doorgevoerde grenswijziging is de gemeente uitgebreid met enkele oorspronkelijk tot de gemeente Wierden behorende, aan Nijverdal grenzende randgebieden, waaronder een deel van het Notterveen.

Het bestuurlijke en administratieve centrum van de gemeente is Nijverdal, dat deze functies van de kern Hellendoorn heeft overgenomen. Naast deze twee kernen bestaat Hellendoorn uit een zevental buurschappen, namelijk Daarle, Marle, Eelen en Rhaan, Egede, Hulsen, Daarlerveen en Haarle. In een aantal van deze nederzettingen, die in 1850 voornamelijk verspreide bebouwing kenden, heeft vooral na de Tweede Wereldoorlog meer of minder duidelijke kernvorming plaatsgevonden. Het betreft hier de kleine kerkdorpen Haarle, Daarle en Daarlerveen en de kleine kern Hulsen.

Op 1 januari 1987 had de gemeente Hellendoorn een oppervlakte van 138,62 km2, waarvan 0,7 km2 binnenwater breder dan zes meter.

Het aantal inwoners bedroeg op die datum 33.967. De totale woningvoorraad was toen 10.855, dat wil zeggen een woningdichtheid van 79 woningen per km2 land. Ter vergelijking: de woningdichtheid van Salland bedroeg op 1 januari 1987 58 en die van Overijssel 105 woningen per km2.

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie

Het natuurlijke landschap in de gemeente Hellendoorn wordt grotendeels bepaald door twee vrijwel evenwijdig van noord naar zuid verlopende elementen, de Regge en ten westen daarvan de Sallandse Heuvelrug, oftewel de langgerekte stuwwal van Ommen naar Markelo. De binnen de grenzen van de gemeente Hellendoorn liggende onderdelen van de stuwwal zijn de Hellendoornsche Berg, de Haarlerberg en een aantal kleinere delen, te weten de Eelerberg en de Noetselerberg. De hoogste punten worden gevormd door de Kleine Koningsbelt en de Grote Koningsbelt, respectievelijk met een hoogte van 70 en 80 meter boven N.A.P.. Een kleinere stuwwal loopt van Den Ham, via Daarle naar Wierden. Verder komt er in de gemeente nog een aantal kleine geïsoleerde eenheden van gestuwd materiaal voor, namelijk de Eversberg ten oosten van Nijverdal, de Rhaander Esch en de Scharlebelt op de grens met Wierden. Het overige grondgebied van Hellendoorn bestaat wat het reliëf betreft uit een afwisseling van lager en hoger gelegen gronden.

Het landschap is voornamelijk gevormd tijdens de twee laatste ijstijden. In de op één na laatste ijstijd (het Riss-glaciaal) stuwde het door het Reggedal voortschuivende landijs het aanwezige materiaal op tot de genoemde stuwwallen en andere terreinverhogingen. Het gestuwde materiaal bestaat voornamelijk uit grof zand en grind, dat voor de ijsbedekking in dikke lagen door de toentertijd enorme rivier de Regge was afgezet.

Voor de bewoners van de gemeente Hellendoorn zijn deze zand- en grindafzettingen van groot belang geweest: ze hebben eeuwenlang voorzien in de behoefte aan grondstof voor de fabricage van bouwmaterialen, in het bijzonder voor de mortelfabricage. Door het landijs zijn in het Reggedal plaatselijk ook lagen nauwelijks water doorlatende keileem afgezet.

Poolwinden uit de laatste ijstijd (het Würm-glaciaal), toen het opnieuw vanuit het noorden oprukkende landijs Nederland niet bereikte, hebben het grondgebied van Hellendoorn, met uitzondering van de top van de grote stuwwal in het westen, bedekt onder een plaatselijk dikke laag dekzand. Hieraan heeft het gebied tussen de genoemde gestuwde afzettingen zijn zwak golvende karakter te danken. De bodem van Hellendoorn bestaat voor het grootste deel uit dit lemige zand met op verschillende plaatsen keileem op een diepte van 120 cm. Dat is ondermeer het geval in de Daarler Esch.

Na de laatste ijstijd brak een warmere periode aan, waarin grote hoeveelheden smeltwater hun weg naar zee zochten en de vegetatie zich weer kon gaan ontwikkelen. De Regge voerde weliswaar grote hoeveelheden overtollig water af, maar dat was niet voldoende. De aanwezigheid van de stuwwal van Ommen naar Markelo en de keileem in de ondergrond zorgden voor het ontstaan van meren en moerassen, waaruit het water niet weg kon. Er trad veenvorming op, met als gevolg het ontstaan van moerige gronden. Deze veengronden komen nu nog voornamelijk voor in het oosten van de gemeente, tussen de Daarler Esch en het gebied rond Daarlerveen. Tot 1850 bestond het gehele gebied ten oosten van Daarle nog uit deze grondsoorten. Laaggelegen, drassige gronden (de broekgronden of broeken) kwamen in grote delen van het Reggedal voor, maar vooral in het gebied ten westen van de Sallandse Heuvelrug: het Hellendoornsche Broek en het Witte Broek.

Tot aan de regulering van de Regge hebben regelmatig terugkerende overstromingen er toe geleid dat aan weerszijden van de rivier plaatselijk een laag leem is afgezet. Op **kaart 2** is een overzicht gegeven van de in de gemeente Hellendoorn voorkomende geologische formaties en de bijbehorende bodems.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap

De uiterste oostzijde van de gemeente, het gebied rond Daarlerveen, vormt een apart beeld in de gemeente. In tegenstelling tot het grootste gedeelte van het Hellendoornse cultuurlandschap, dat gekenmerkt wordt door een relatief kleinschalige, besloten structuur, wordt het veenkoloniale landschap rond Daarlerveen gekenmerkt door een grootschalig, open landschap met een rationele verkaveling. Op de dalgronden wordt ten oosten van de ontginnings-en bewoningsas, het Overijsselsch Kanaal (Almelo-De Haandrik), voornamelijk akkerbouw bedreven, in het gebied ten westen ervan weidebouw. Hoog opgaande begroeiing in de vorm van bomen komt er nagenoeg niet voor.

Meer naar het westen bestaat het landschap uit een smalle strook

laaggelegen moerige gronden en echte veengronden. Deze gronden behoren wat functie en uiterlijk betreft tot hetzelfde landschapstype als het weidegebied van het veenkoloniale landschap, zij het, dat hier de onvergraven veengrond direkt is omgezet in grasland. De veengronden zijn door de hoge grondwaterstand en de slechte draagkracht in principe niet erg geschikt voor akkerbouw, hoewel er tegenwoordig veel snijmais op geteeld wordt. Tot 1940 waren ze bijna uitsluitend in gebruik als weidegronden. Het landschap is er vlak met hier en daar een boom of struik. De percelen zijn tegenwoordig vrij breed en strekken zich op vanaf de hogere zandgronden van de Daarler Esch.

De westgrens van het lage veenlandschap is scherp en duidelijk. Het op het veen aansluitende deel van het zandlandschap bestaat voor een deel uit de stuwwal van Den Hamnaar Wierden. Hierop ligt de Daarler Esch (ca. 16 meter boven N.A.P.). De hogere gronden van dit esdorpenlandschap, de enkeerdgronden, zijn in gebruik als akkers, de lagere delen als grasland. Bepaalde hooggelegen gronden echter, zoals de westzijde van de Daarler Esch, zijn ook als grasland in gebruik. Hier bevindt zich namelijk de keileem vrij dicht aan de oppervlakte, zodat deze gronden, vooral in nattere perioden minder geschikt zijn als bouwland. Opvallende elementen in het overgangsgebied van de esgronden en de oostelijk daarvan gelegen veengronden vormen de begroeide bunkers van een militaire opslagplaats.

Op de Daarler Esch sluit in het westen het uitgestrekte, zwak golvende beekdallandschap van de Regge aan. Het bodemgebruik in dit gedeelte van de gemeente met onder andere beekeerdgronden, venige gronden en moerige gronden is vanaf de ontginning aan het eind van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw voornamelijk grasland geweest. Door de opkomst van de snijmaisteelt is echter vanaf ongeveer 1970 ook hier een sterke toename van het areaal bouwland opgetreden, ook op de lager gelegen gronden. Een en ander is mogelijk gemaakt door een betere waterbeheersing in het gebied. Het dal van de Regge vormt een sterk golvend landschap als gevolg van het veelvuldig voorkomen van dekzandruggen en -koppen. Op deze verhogingen bevinden zich de oude bouwlanden, bestaande uit dekzanden met een door eeuwenlange bemesting humusrijke bovenlaag, de enkeerdgronden. Twee grotere bouwlandcomplexen in de Reggevallei zijn de Schuilerburger esch en de Rhaander esch. De meest opvallende es is die van Rhaan. In dit bouwlandencomplex komt een hoge kop voor van 13 meter boven N.A.P., bestaande uit gestuwd materiaal. Vanwege de steile helling is deze kop in gebruik als grasland. In tegenstelling tot de andere oude bouwlandcomplexen in de gemeente heeft de Rhaanderesch plaatselijk houtwallen als perceelsscheiding. In de lage delen van het dal komen smalle geulen voor. Het betreft hier oude beddingen van de Regge, die gedeeltelijk uit moerassen bestaan. Kenmerkend voor het beekdallandschap is de kleinschaligheid en de

beslotenheid. Kleine boscomplexen liggen verspreid in het landschap met een concentratie op de kleine geïsoleerde terreinverhogingen, zoals bijvoorbeeld de Scharlebelt.

De gronden ten westen van het Reggedal liggen belangrijk hoger dan die van de tot nu toe beschreven landschappen. Hier bevindt zich het stuwwallenlandschap. De oude landbouwgronden van de Hellendoornsche Esch en de Noetseleresch liggen op de flanken van de Hellendoornsche Berg en de Haarlerberg. Hoewel de gronden van deze twee grote essen hoog boven het grondwater liggen, komt er vrij veel grasland voor. De oorzaak hiervan is, dat zowel de es van Noetsele als die van Hellendoorn tussen de stuwwal en een zandrug liggen, waardoor ze als laagten in het terrein liggen met als gevolg een stagnerende waterafvoer. De stuwwal zelf is grotendeels bedekt met naaldbossen.

In het gebied ten westen van de stuwwal komt eenzelfde soort landschap voor als in het Reggedal. Enkele kleine dekzandopduikingen geven het grotendeels uit moerige gronden bestaande, laaggelegen gebied eveneens een zwak golvend karakter. Met uitzondering van de hoogste delen wordt het grootste deel van dit gebied gebruikt als grasland.

2.3. Bodembeheer en ontginningen

Omstreeks 1850 bestond een groot gedeelte van het grondgebied van de gemeente Hellendoorn uit uitgestrekte woeste gronden. Alleen de hoger gelegen gebieden in een lange strook langs de Regge, de flanken van de westelijke stuwwal en het gebied rond en op de stuwwal van Den Ham naar Wierden waren in cultuur gebracht. Het gebied dat tegenwoordig het veenkoloniale landschap van Daarlerveen vormt, was in 1850 nog één groot veengebied, terwijl het grootste deel van het Reggedal uit heidevelden en moerassige weide- en hooilanden bestond. De grote westelijke stuwwal was grotendeels onbegroeid, wat geregeld aanleiding gaf tot flinke zandverstuivingen.

Van oudsher was het gehele grondgebied van Hellendoorn in het bezit geweest van een zestal marke-organisaties, te weten de Dammarke, marke Daarle, marke Hulsen, marke Noetsele, marke Haarle en de dorpsmarke Hellendoorn. De ontbinding van deze markeorganisaties tussen 1843 en 1854 (de marke Haarle is pas in 1972 officieel ontbonden) en de invoering van de kunstmest aan het einde van de vorige eeuw maakten de weg vrij voor het op grote schaal ontginnen van de woeste gebieden.

Al vrij snel na de verdeling van de markegronden werd in het veengebied van de voormalige marke Daarle begonnen met het ontginnen van de aanwezige turf. In eerste instantie bedoeld als onderdeel van een ontsluitingswaterweg voor de Twentse textielcentra, maakte de aanleg van het Overijsselsch Kanaal Almelo-De Haandrik dwars door het Daarlerveen tussen 1852 en 1858 de ontginning van dat veengebied mogelijk. In de eerste fase van de veenontginning werd

het "bruine goud" grotendeels afgegraven en afgevoerd. Wat overbleef, waren de dalgronden en de bovenste laag veen, bonksel of bonkveen genoemd. De tweede ontginningsfase bestond uit het voor agrarische doeleinden geschikt maken van de door de vervening aan de oppervlakte komen te liggen dalgronden, ondermeer door het bemesten van de gronden met dierlijke mest, stadsvuil en, later, kunstmest.

Lang heeft de vervening in het Daarlerveen niet geduurd. Uit gemeenteverslagen blijkt, dat al enkele jaren voor 1871 de veenderij voor de handel er niet meer voorkwam. Veel profijt van de veenontginning heeft de gemeente trouwens ook niet gehad. De ontginningen vonden plaats onder leiding van een vijftal buiten de gemeente gevestigde ondernemers, terwijl de arbeiders merendeels afkomstig waren uit de uitgestrekte veenstreken in de gemeenten Den Ham, Hardenberg en Vriezenveen.

Na 1900 werd onder andere als gevolg van de genoemde introduktie van de kunstmest en de leniging van de problemen in verband met de landbouwcrisis op vrij grote schaal overgegaan tot het ontginnen van de overige woeste gronden, in de zin van het vruchtbaar maken door ontwatering en bemesting. De ontginning van de woeste heidevelden en de broeklanden werd voornamelijk door de boeren zelf ter hand genomen ter vergroting van het eigen bedrijf of ter verkrijging van een (nieuw) bedrijf.

Ontginning van woeste gronden was amper lonend in het Reggedal. Ondanks de kanalisatie van de Regge tussen 1894 en 1913 bleef de slechte ontwatering een grote handicap en kregen de gronden niet de kans hun potentiële vruchtbaarheid door middel van menselijk ingrijpen te tonen. Financiële steun van de overheid in het kader van de werkverschaffing in de jaren twintig en dertig zorgde voor een ongekende stimulans voor de ontginning van de resterende woeste gebieden. In totaal werd in de gemeente Hellendoorn in de periode 1930-1940 1.289 hectare ontgonnen. Na de oorlog zijn, op enkele kleine stukken na, alle nog resterende woeste gronden ontgonnen en geschikt gemaakt voor blijvend grasland of, indien mogelijk, voor bouwland. Alleen op de Haarlerberg komen nog enkele uitgestrekte heidevelden voor. De overige delen van de stuwwal Ommen-Markelo zijn na 1850 ontgonnen en beplant met voornamelijk naaldbomen.

In veel gevallen werd de ontginning en bebossing van delen van de stuwwal door eigenaren van landgoederen en textielbaronnen ter hand genomen. In 1846 werd in de Dammarke, enkele jaren voor de ontbinding, aan de laatste bezitters van het landgoed Schuilenburg als ontginningsproject de Eelerberg verkocht. De ontginningen werden grootschalig opgezet. In 1863 werd er zelfs een kanaaltje gegraven naar het kanaal Zwolle-Almelo om zo met kleine schuiten (bokken) compost te kunnen aanvoeren. Deze "Boksloot" is nog steeds aanwezig. Het kale, woeste heuvellandschap van de Eelerberg werd herschapen

tot een met loof- en naaldbomen begroeid gebied.

Aan het einde van de negentiende eeuw nam de bebossing een hoge vlucht, onder meer omdat naaldhout in de mijnbouw een veel gevraagd produkt was. Zo werden in de buurschap Haarle rond de eeuwwisseling door de heren Van Wulfften Palthe uit Almelo (eigenaar van textielreinigingsbedrijven) en Baron Van Voorst tot Voorst uit Zwolle onder leiding van de Nederlandsche Heidemaatschappij honderden hectares heideveld ontgonnen en met dennen beplant.

Een bijzondere vorm van bodembeheer werd vroeger aangetroffen op de Hellendoornsche Berg en de Haarlerberg. Om te voorkomen dat het in het vroege voorjaar en het najaar van de onbeboste hellingen afstromende regenwater de op de flanken gelegen essen zou overstromen en bedekken met een laag zand en modder, waren er op de hellingen aarden wallen opgeworpen. Vanaf omstreeks 1850 werd de functie van deze waterkeringen meer en meer overgenomen door de aangeplante bossen. De door de mens aangebrachte vegetatie maakte tevens een einde aan de regelmatig voorkomende zandverstuivingen.

2.4. Waterbeheersing

Het gebied ten westen van de stuwwal watert via een aantal weteringen en sloten, ondermeer de genoemde Boksloot, het Overijsselsch Kanaal Raalte - Deventer en het Overijsselsch Kanaal Zwolle-Vroomshoop af op de IJssel en het Zwarte Water. In het gebied ten oosten van de heuvelrug is de Regge met een aantal daarin uitmondende waterleidingen, waarvan de Hooge Laar's leiding de belangrijkste is, grotendeels verantwoordelijk voor de afwatering. In het noordelijke en oostelijke deel van dit gebied vormen de Overijsselsche Kanalen Almelo-De Haandrik en Vroomshoop-Zwolle en de Veeneleiding de belangrijkste afvoerkanalen.

Het gebied ten westen van de stuwwal heeft, vanwege de over het algemeen wat hogere ligging dan het Reggedal, altijd al een relatief goede waterafvoer gekend. Een uitzondering werd gevormd door het Hellendoornsche Broek, dat in een soort dal ligt tussen de stuwwal en de Luttenberg. Ook het westelijke deel van de Dammarke bestond grotendeels uit drassige gronden.

In het Reggedal zorgde de in de winter en het vroege voorjaar en ook regelmatig in de zomer buiten haar oevers tredende Regge van tijd tot tijd voor ernstige wateroverlast.

Een eerste verbetering in de situatie in het dal was een verkleining van het stroomgebied van de Regge als gevolg van het gereedkomen van het Overijsselsch Kanaal van Almelo naar de Vecht in 1855. De Regge kreeg hierdoor aanzienlijk minder water te verwerken dan voordien.

De oprichting van het waterschap De Regge in 1884 leidde aanvankelijk niet tot de uitvoering van de reeds lange tijd noodzakelijk geachte verbeteringswerken. Dat gebeurde pas na de subsidiewet van 1892.

Naar aanleiding van deze wet werd de Regge tussen 1894 en 1913 op een zodanige manier gekanaliseerd, dat de zomervloeden voorkomen, maar de wintervloeden in stand gehouden werden. Overstromingen in de winter werden namelijk als zeer positief ervaren, omdat ze elk jaar een laagje vruchtbare slib op de gronden achterlieten. Ook de vele watervogels zorgden voor bemesting. De zomerinundaties waren ongewenst, omdat ze vaak veel schade aan de gewassen tot gevolg hadden. Ter voorkoming van de ongewenste overstromingen werd ondermeer parallel aan het Overijsselsch Kanaal Almelo-De Haandrik de Veeneleiding gegraven. In 1903 kwam deze leiding met een vrije lozing op het Overijsselsch Kanaal bij Vroomshoop gereed.

De tweede verbeteringsronde van de waterhuishouding in het Reggedal begon in 1925, nadat de boeren ten dele waren overgestapt op het gebruik van kunstmest. Zij wilden nu ook van de overstromingen in de winter af. Werken aan de Regge zelf werden niet uitgevoerd vanwege de hoge kosten. Onder meer het verbreden van de Veeneleiding moest er voor zorgen dat de Middenregge (het gedeelte van de Regge tussen 't Ekso in de gemeente Rijssen en Hankate) met het water van 19.500 hectare ontlast zou worden. In de jaren 1939 en 1940 verbeterde de Overijsselsche Kanaalmaatschappij de situatie bij Hankate, omdat de stuw in de Regge aan vervanging toe was. Voordien vielen rivier en kanaal gedeeltelijk samen, nadien kruiste de Regge het Overijsselsch Kanaal Vroomshoop-Zwolle via een onderleiding. Hiervoor moest er ter plaatse een nieuwe loop voor de Regge gegraven worden.

Door het uitvoeren vanaf 1980 van de ruilverkaveling Daarle-Hellendoorn is de waterhuishouding in de Reggevallei opnieuw verbeterd. Een nieuw stelsel van brede rechte sloten heeft een deel van het oude stelsel van veelal rijkelijk begroeide sloten in het betreffende gebied vervangen. Tevens is het Overijsselsch Kanaal gedeeltelijk verbreed en van nieuwe bruggen voorzien. Ook de kruising van de Regge en het Overijsselsch Kanaal is vernieuwd. Het voorheen besloten karakter van het landschap in het ruilverkavelingsgebied moet meer en meer wijken voor een momogeen open landschap.

De gemeente Hellendoorn behoort tot het werkterrein van twee waterschappen. Het gebied ten westen van de Hellendoornsche Berg en de Haarlerberg behoort tegenwoordig tot het waterschap Salland. Vóór de concentratie van de waterschappen, die na 1957 plaatsvond, was dit gebied niet in waterschapsverband opgenomen. Het overige grondgebied van de gemeente maakte tot dat jaar deel uit van het waterschap De Regge, thans waterschap Regge en Dinkel. Vanwege de ontwateringsproblemen in het veenkoloniale gebied van Daarlerveen is in 1908 het kleine waterschap Daarlerveen opgericht. Het werkgebied van het waterschap had een totale oppervlakte van 950 ha.

Door de lozing van industriële afvalstoffen in de Regge door de Twentse textielindustrie (inclusief de Nijverdalse fabrieken) is de rivier in het

verleden gedegradeerd tot een open riool. De bouw van een waterzuiveringsinstallatie ten noorden van de Nijverdalse fabriekscomplexen heeft tot gevolg gehad, dat de Regge tegenwoordig weer relatief schoon water afvoert.

3 Infrastructuur

3.1. Waterwegen
Voor de gemeente Hellendoorn zijn in het verleden twee waterwegen van groot belang geweest, namelijk de Regge en het Overijsselsch Kanaal Almelo-Zwolle. Beide waren in de eerste plaats belangrijk voor de aan- en afvoer van industriële produkten en andere handelsartikelen. Daarnaast hebben ze het ontstaan van twee geheel nieuwe, compleet verschillende nederzettingen tot gevolg gehad. Aan de Regge ontstond het industriedorp Nijverdal, aan het gedeelte van het Overijsselsch Kanaal tussen Almelo en De Haandrik het veenkoloniale akkerbouwdorp Daarlerveen.

Voor de Twentse industrie was, tot de komst van de spoorwegen, de Regge transportroute bij uitstek voor aan- en afvoer van goederen. Goederen van onder andere de Nederlandsche Handel Maatschappij (N.H.M.) werden op kleine platte schuiten (zompen) geladen, via de Regge en de Vecht naar Zwolle vervoerd en van daar uit naar de steden in het westen van Nederland voor verdere verscheping naar Nederlands Indië. De scheepvaart op de Regge was grotendeels in handen van schippers uit Enter, maar ook een aantal schippers uit Nijverdal verzorgde beurtvaarten naar Zwolle.

Van tijd tot tijd was de rivier zeer slecht bevaarbaar. Vooral in de zomer bij lage waterstanden was dat het geval. Men wierp dan in de rivier dammen op om het waterpeil te verhogen. Als het water voldoende gestegen was, stak men de dammen door en kon men met de vloed meedrijven, totdat de

schuiten weer aan de grond liepen. Het proces van dammen opwerpen, dammen doorsteken en varen begon dan opnieuw. Legde men bij hoge waterstanden de reis van het magazijn van de N.H.M. op de Eversberg tot de Vecht af in anderhalve dag, bij laag water deed men daar zeven tot acht dagen over.

Al in het midden van de vorige eeuw zijn er stappen ondernomen om de rivier beter bevaarbaar te maken, ondermeer door de bouw van een stuw met sluis bij Hancate in 1852 en het daar aansluiten van de Regge op het stelsel van de Overijsselse kanalen.

Door de kanalisatie van de Regge tussen 1894 en 1913 ten behoeve van een betere waterafvoer en betere waterstanden voor de scheepvaart werd de lengte van de rivier met veertien kilometer verkort. Reeds toen was de rivier niet meer de belangrijke scheepvaartroute van weleer. De scheepvaart op de Regge kende haar bloeiperiode tussen 1836 en 1880. Daarna werd de transportfunctie van de rivier meer en meer overgenomen door de spoorwegen. Van de in 1831 gereedgekomen straatweg van Zwolle naar Almelo werd door de Nederlandsche Handel Maatschappij tot 1880 alleen gebruik gemaakt als het verkeer op de Regge door droogte of ijsgang gestremd was. Met hoeveel moeilijkheden de scheepvaart op de Regge ook te kampen had, het vervoer over water bleek altijd nog goedkoper dan over de weg. Na de Tweede Wereldoorlog was de Reggescheepvaart verleden tijd.

In het noorden en het uiterste noordoosten van de gemeente loopt het Overijsselsch Kanaal. Het gedeelte van dit kanaal tussen Zwolle en Hankate (de eerste sektie van het Overijsselsch Kanalenplan van 1847) kwam gereed in 1853. De tweede sektie van het stelsel, het gedeelte van het Overijsselsche Kanaal van Hancate via Daarle naar Almelo, is voltooid in 1855. Het gehele kanaal tussen Almelo en Zwolle vormde een belangrijk afvoerkanaal voor de turf en later voor de fabrieksaardappelen. Van de kanalen van het Overijsselsch Kanalenstelsel heeft tegenwoordig alleen het gedeelte van Almelo naar De Haandrik nog een scheepvaartfunctie en wel voor schepen tot 600 ton.

3.2. Wegen

Omstreeks 1850 telde de gemeente Hellendoorn drie verharde wegen, namelijk de straat- en kunstwegen (puin, macadam en/of grind) van Zwolle naar Almelo en van Ommen via Hellendoorn en Rijssen naar Goor en de klinkerweg van Den Ham via Daarle naar Vriezenveen. De belangrijkste onverharde wegen waren toentertijd de Twentsche of Zwolsche weg, de weg Den Ham via Marle, Hulsen en Nijverdal naar Rijssen, de weg Daarle Hellendoorn en de weg van Hellendoorn over de Eversberg naar Rijssen.

Van de genoemde wegen was de Twentsche weg verreweg de oudste. Deze oude handelsroute liep sedert onheuglijke tijden over een enigszins verhoogde rug door de moerassen en venen ten oosten van de Regge en vormde een belangrijke verbinding tussen de Hanzestad Zwolle en Duitsland.

De meest recente, maar voor de ontwikkeling van de gemeente belangrijkste, van de genoemde wegen is de straat-en kunstweg van Zwolle naar Almelo. Deze nieuwe, tussen 1828 en 1831 aangelegde weg maakte een einde aan de bloeiperiode van het vervoer over de Twentsche weg. Tegelijkertijd echter vormde de weg, gekoppeld aan het belang van de rivier de Regge, de belangrijkste factor voor de vestiging van de factorij (magazijn) van de N.H.M., welke gebruikt werd voor de overslag van handgeweven katoentjes uit heel Twente en de Gelderse Achterhoek bestemd voor de koloniën van Nederland. De aanleg van de weg ongeveer drie kilometer ten zuiden van het moederdorp Hellendoorn heeft aanleiding gegeven tot het ontstaan en de bloei van Nijverdal, maar tegelijkertijd tot een stagnatie in de ontwikkeling en groei van het oude dorp. Nijverdal werd het belangrijkste sociale, culturele en economische centrum van de gemeente.

De totstandkoming van de verharde weg van Ommen via Hellendoorn naar Nijverdal in 1855 had tot gevolg, dat er niet meer zo'n behoefte bestond aan het handhaven van de eens zo belangrijke handelsweg van Hellendoorn via Haarle naar Deventer, de huidige Oude Deventerweg, laat staan het verbeteren ervan. De band van Hellendoorn met Salland werd hierdoor veel losser. De gemeente ging zich steeds meer op Twente richten.

Tussen 1850 en 1940 is het hoofdwegennet niet ingrijpend uitgebreid. Wel zijn alle doorgaande verbindingen in deze periode verhard. In het net van buitenwegen voor lokaal verkeer is tussen 1850 en 1940 wel een grote verdichting opgetreden, vooral in de na 1850 ontgonnen gebieden. Met de verharding van deze wegen is pas begonnen omstreeks 1900. De eertijds moeilijk begaanbare zandwegen zijn tegenwoordig, op een enkele uitzondering na, allemaal verhard, voornamelijk ten gevolge van de in uitvoering zijnde ruilverkaveling Daarle/Hellendoorn. De wegen in de laat ontgonnen gebieden onderscheiden zich van de meeste overige wegen in de gemeente door hun strakke, mathematische patroon.

Ten behoeve van het verkeer over de landwegen, dat de Regge moest kruisen, zijn in de loop der tijd bruggen over deze kleine rivier gebouwd. In de vroege Middeleeuwen maakte men gebruik van vonders of stak men de Regge over bij een doorwaadbare plaats (voorde). Het verkeer van Twente naar Zwolle kruiste de Regge bij de Schuilenburg. Echte bruggen kwamen pas later. De Reggebrug bij Hellendoorn, de Helderbrugge, in de belangrijke weg van Hellendoorn over de Eversberg naar Rijssen, bestond al in 1508. Een andere oude brug over de Regge is de Schuilenburgerbrug in de genoemde weg van Twente naar Zwolle. Van veel recentere datum is de brug over de Regge in de straatweg van Zwolle naar Almelo. De ophaalbruggen brachten veel kosten met zich mee, te meer omdat ze herhaaldelijk vernieuwd moesten worden als gevolg van beschadigingen door ijsgang of gewoon door verwaarlozing. Na de Tweede Wereldoorlog zijn alle drie

de ophaalbruggen over de Regge vervangen door vaste, betonnen bruggen.

Direkt bij de aanleg van het Overijsselse kanalenstelsel is een groot aantal ophaalbruggen over de verschillende onderdelen ervan gebouwd. Over het Overijsselsch Kanaal van Zwolle tot Vroomshoop hebben in de gemeente Hellendoorn een vijftal ophaalbruggen gelegen, namelijk ophaalbrug nr. 9 bij Hankate in de weg Hellendoorn-Ommen, ophaalbrug nr. 10 met schutsluis ten zuiden van Egede, ophaalbrug nr. 11 in de weg van Den Ham via Marle en Nijverdal naar Rijssen (Kempersbrug), ophaalbrug nr. 12 bij Kruimers (Kruimersbrug) en ophaalbrug nr. 13 (Dalvoordebrug) ten noorden van Daarle in de weg Den Ham-Daarle-Wierden-Almelo. Over het Overijsselsch Kanaal Almelo-De Haandrik werd in veengebied van Daarle ook een brug gebouwd. Deze vormde het beginpunt van de nieuwe nederzetting Daarlerveen. Over het tussen 1890 en 1895 ten behoeve van de vervening gegraven Vriezenveensche Veenkanaal kwam een hefbrug te liggen. Van de vele beweegbare bruggen over de onderdelen van het Overijsselsch Kanaal is alleen de ophaalbrug te Daarlerveen nog in gebruik. De overige bruggen zijn na de Tweede Wereldoorlog door vaste bruggen vervangen.

De bouw van bruggen, de verharding van wegen en het onderhoud van beide infrastructurele werken kostte altijd veel geld. Daarom werd er op geschikte plaatsen tol geheven. In de gemeente Hellendoorn gebeurde dat rond 1850 nog op vier plaatsen, namelijk aan de weg Ommen-Nijverdal-Rijssen bij Hankate en in Hellendoorn (daar, waar later de korenmolen "De Hoop" gebouwd werd), en aan de straatweg van Zwolle naar Almelo ten noorden van Haarle en bij de kruising van deze weg met de Regge in Nijverdal. Na de invoering van het stelsel van wegenbelasting werd de oude manier van belastingheffen overbodig en verdwenen de tolhuisjes.

3.3. Spoorwegen

Door de actie voor de totstandkoming van de Overijsselse kanalen, met name het kanaal van Almelo naar Zwolle, was de gedachte aan een spoorwegverbinding wat op de achtergrond geraakt. Echter al spoedig werd de behoefte daaraan weer sterker. Aanvankelijk lag het in de bedoeling een spoorlijn aan te leggen van Zwolle via Dalfsen, Hellendoorn en Schuilenburg naar Almelo met een zijtak van de Katenhorst (bij Schuilenburg) naar Nijverdal, in plaats van een directe lijn van Zwolle over Nijverdal naar Almelo. De Hellendoornsche Berg werd als een te grote hindernis beschouwd. De aftakking naar Nijverdal zou worden ingericht voor het vervoer met paarden.

In 1875 werd het tracé vastgesteld van de op 30 december 1880 geopende spoorlijn Zwolle-Heino-Raalte-Nijverdal-Wierden-Almelo, mede op aandringen van de oprichters van de Koninklijke Stoomweverij in Nijverdal, de gebroeders Salomonson.
Met de doorgraving van de stuwwal is men begonnen in 1878, een

karwei dat, ondanks het gebruik van een mechanische graafmachine (de "IJzeren Man" genoemd), bijna twee jaar in beslag nam. Een groot gedeelte van het afgegraven zand werd gebruikt voor de aanleg van de spoordijk tussen Raalte en Wierden, terwijl Staats-Spoor de noordwand van het uitgegraven dal, dat al spoedig de naam "Het Ravijn" kreeg, gebruikte als afzanderij voor de aanleg van spoordijken elders in Nederland. Het Ravijn werd hierdoor steeds breder en telkens weer moest de spoorlijn voor de zandtreinen verplaatst worden, totdat uiteindelijk de grens van het grondbezit van de spoorwegmaatschappij was bereikt. Jarenlang was het uitgegraven dal onbegroeid, met uitzondering van de zuidwand, die met heide begroeid was. Langzamerhand echter hebben vliegdennen en berken het terrein veroverd.

Door de aanleg van de spoorlijn parallel aan de straatweg van Zwolle naar Almelo, eveneens drie kilometer ten zuiden van het dorp Hellendoorn kreeg de groei van Nijverdal een extra stimulans en raakte het oude dorp verder geïsoleerd. In Hellendoorn was men dan ook blij verrast toen in 1889 de eerste plannen voor de aanleg van een lokaalspoorlijn van Zwolle naar Groningen met een zijtak over Ommen en Hellendoorn naar Neede in Gelderland op tafel kwamen. Hellendoorn zou door de realisering van de plannen uit zijn isolement gehaald kunnen worden. Het duurde tot 1899 alvorens er schot in de zaak kwam. Door bemoeiingen weer van één van de Salomonsons kwam het in dat jaar tot de oprichting van de N.V. Locaal Spoorweg Maatschappij Neede-Hellendoorn. Op 1 mei 1910 kon de lang verwachte spoorlijn van deze maatschappij in gebruik genomen worden. De lijn heeft niet aan de hooggespannen verwachtingen voldaan, namelijk dat het een belangrijke aanvoerlijn van Ruhrkolen voor de fabrieken van Nijverdal, Rijssen en Goor zou worden. De initiatiefnemers hadden zich de spoorlijn voorgesteld als een eerste schakel in een grote noord-zuidverbinding door het midden van Overijssel in de richting van het Ruhrgebied. Het is er nooit van gekomen; het lijntje bleef als het ware in de lucht hangen zonder een doelmatige aansluiting op andere spoorlijnen. Het personenvervoer werd in 1935 opgeheven. Enige jaren werd de lijn nog gebruikt voor het goederenvervoer, maar ook dat kon op den duur niet meer worden volgehouden. Het gedeelte van de lijn, dat in Nijverdal lag, evenals het stationsemplacement, heeft nog lange tijd dienst gedaan als aanvoerlijn naar de fabrieken.

Enkele jaren eerder dan Hellendoorn, te weten in 1906, heeft Daarlerveen een spoorverbinding met Twente en Zwolle gekregen door de aanleg van de spoorwegen Almelo-Mariënberg en Mariënberg-Zwolle. Beide lijnen zijn aangelegd door de Noordoosterlocaalspoorweg-Maatschappij.

Tot 1971 heeft Nijverdal twee stations gehad, namelijk één aan de lijn van Almelo naar Zwolle en één aan de lokaalspoorlijn van Neede naar Hellendoorn, station Nijverdal-Zuid. Eerstgenoemde station, dat in 1881 gereed kwam,

is in 1974 afgebroken en vervangen door een nieuw modern stationsgebouw. Alleen de oude goederenloods is er nog. Het station Nijverdal-Zuid is in 1971 afgebroken.

Het station van Hellendoorn, dat in 1908 werd aanbesteed, is in 1965 afgebroken. Het bijbehorende stationskoffiehuis is het begin geweest van hotel Bergzicht. In het in 1882 aan de oprit naar het station van Nijverdal gebouwde koffiehuis van Hilbert Spijker is tegenwoordig het arbeidsbureau gevestigd.

Ten behoeve van de kruising van spoorwegverkeer op de lijn Zwolle-Almelo en het verkeer over de Regge is in 1879 in Nijverdal een draaibare spoorbrug over de Regge gebouwd. Dat toen nog rekening werd gehouden met de scheepvaart bewijst de aanleg van een spoorhaven aan de oostkant van het huidige stationsemplacement, bij de spoorbrug.

4 Nederzettingen

4.1. Kernen

Hellendoorn is van oorsprong een flankesdorp, dat, gezien de ouderdom van de hervormde kerk, al vroeg in de Middeleeuwen bestond. Deze kerk werd omstreeks 1150 gebouwd op de plaats, waar voordien een houten kapittelkerkje had gestaan. De naam van het oude dorp is waarschijnlijk afgeleid van de vele vlierbomen, die er voorkwamen. Deze bomen werden Holenteer (in het Duits Holunder) genoemd.

De eerste bewoners van Hellendoorn hebben zich gevestigd op een zo gunstig mogelijke plaats in het landschap. Men vestigde zich in het overgangsgebied van de hoger gelegen gronden op de hellingen van de Hellendoornsche Berg en de vochtige laaggelegen gronden langs de Regge, zodat men kon beschikken over de voor de uitvoering van het gemengde bedrijf noodzakelijke gebruiksgronden: de akkers op de drogere hooggelegen gronden en de wei- en hooilanden op de lager gelegen drassige gronden. In de woeste heidevelden kon men plaggen steken voor de mestvoorziening, terwijl men er tevens de schapen kon laten grazen. De eikenbossen leverden de benodigde brandstof en bouwmaterialen.

Vanuit het dorp is in latere tijd het omliggende lage deel van het Reggedal ontgonnen en voor bewoning geschikt gemaakt. Hellendoorn zelf groeide uit tot een klein dorp met een aantal niet-agrarische voorzieningen, als smederijen, bakkerijen, kruideniers, etcetera.

In de periode van 1580 tot 1600 heeft Hellendoorn zwaar geleden

onder oorlogsgeweld. Het dorp werd bijna geheel verwoest. De ligging van Hellendoorn bij het slot Schuilenburg was toentertijd allesbehalve een zegen. Bij de strijd om de burcht werd de omgeving door Spaanse en Staatstroepen beurtelings afgestroopt.

Tussen 1665 en 1672 kreeg Hellendoorn opnieuw met vreemde overheersers te maken. Dit maal betrof het aanvallen van de bisschoppen van Münster.

Op 22 december 1747 werd het dorp getroffen door een zware orkaan, die zware schade aanrichtte, onder meer aan de kerk. Een grote brand in 1821 legde een groot aantal panden in de as. In 1836 werd het dorp door eenzelfde ramp getroffen. In dat jaar woedde de brand in de omgeving van de Schapenmarkt, waarbij ook de katholieke kerk in vlammen opging.

Omstreeks 1850 bestond Hellendoorn uit ± 150 huizen. De boerderijen waren voornamelijk rond de Nederlands hervormde kerk geconcentreerd. Het grootste deel van de bebouwing in de kom bestond uit boerenerven. De belangrijkste gebouwen met een sociale en/of culturele functie waren de hervormde kerk, de rooms-katholieke kerk, het gemeentehuis en de dorpsschool. Zeer markant in het dorpsbeeld was de korenmolen aan de Ommerweg.

Een economisch en sociaal zeer belangrijk onderdeel van de bebouwde kom van Hellendoorn werd gevormd door de Geuren, een afgerond gebied in het centrum van het dorp, bestaande uit tuinen en fruitbomen. De Geuren werden doorsneden door smalle paadjes met aan weerszijden heggen, waarover het lokale buurtverkeer plaatsvond. Het geurengebied (de totale oppervlakte bedroeg ± 25 are) was kerkelijk bezit en was bestemd voor het onderhoud van de vicarissen, de dienstdoende geestelijken.

Tussen 1850 en 1940 heeft Hellendoorn grotendeels zijn oorspronkelijke karakter behouden. Uitbreidingen van de bebouwde kom hebben alleen plaatsgevonden aan weerszijden van de uitvalswegen, voornamelijk langs de Ommerweg en de weg naar Nijverdal (Ninaberlaan). Binnen de grenzen van de in 1850 reeds bestaande bebouwde kom heeft zich een duidelijke verdichting van de bebouwing voorgedaan.

Na de Tweede Wereldoorlog is de omvang van het dorp sterk toegenomen, voornamelijk in de vorm van een aantal kleine woonwijken aan de zuid-, west- en noordzijde van de vroegere bebouwde kom. Ten oosten van de bebouwde kom is aan het einde van de jaren zestig een fabriek gebouwd. Het betreft hier de ijs- en banketfabriek van Caraco.

De huidige vorm van de nederzetting wordt gekenmerkt door een vrij willekeurig bebouwd centrum met een enigszins losse structuur, dat wordt omgeven door een schil van meer planmatig opgezette nieuwere bebouwing.

Lange tijd was Hellendoorn het sociale, culturele en economische centrum van de gemeente, maar zoals gezegd is het dorp met

betrekking tot de voorzieningen reeds geruime tijd overvleugeld door Nijverdal. Het oude dorp vervult tegenwoordig een beperkte verzorgende functie voor met name de plaatselijke bevolking op het gebied van kerk, basisonderwijs en detailhandel.

Nijverdal vormt verreweg de belangrijkste plaats in de gemeente Hellendoorn. De naam dateert uit 1836 en is een afkorting van de uitdrukking Nijver(heid) in het (Regge)dal.

De op één na jongste nederzetting in de gemeente is ontstaan in de marke Noetsele. Deze marke bestond rond 1832 uit een dertigtal boerderijen. De verschillende erven waren door zandwegen of paden met elkaar verbonden. Noetsele was een markegemeenschap van vrij arme boeren. In het Reggedal lagen de gemeenschappelijke weidegronden (Koeveen) en de hooilanden. Door het Koeveen liepen dijkjes, waar later de wegen over werden aangelegd, zoals de Blokkendijk, de Nijkerkendijk en het Hoge Dijkje. Deze wegen zijn in belangrijke mate bepalend geweest voor de latere ruimtelijke structuur van Nijverdal.

In 1836 werd op "De Belt", een hooggelegen gebied in het Koeveen aan de Regge, ten noorden van de straatweg Almelo Zwolle het reeds genoemde magazijn van de Nederlandsche Handel Maatschappij gebouwd. Aan de zuidzijde van de straatweg werd in hetzelfde jaar het "Etablissement van Ainsworth", een model-handweverij gevestigd, die de naam Nijverdal kreeg. De eerste woningen werden gebouwd, onder andere de wevershuisjes aan het Hoge Dijkje. De Nijkerkendijk en de Mensinkweg gaven verbinding met het oude Noetsele.

Doordat de fabrieksarbeiders het (fabrieks)werk combineerden met het houden van wat vee en het hebben van een moestuin, bestond deze bebouwing voornamelijk uit kleine boerderijen.

De vestiging in 1851 van een grote stoomweverij aan de zuidzijde van de straatweg Zwolle-Almelo had een grote stroom arbeiders naar Nijverdal tot gevolg. Speciaal voor hen werd in de nabijheid van de nieuwe fabriek, aan de Grotestraat, een zeventigtal woningen gebouwd. In de volksmond werd dit uit vier lange rijen bestaande complex arbeiderswoningen De Verdeling genoemd. Naast deze woningen kwam ook andere bebouwing tot stand, waardoor de straat meer een centrumfunctie ging vervullen. Voor het personeel van een in 1861, op destijds Wierdens grondgebied, gevestigde stoomblekerij werden eveneens speciale arbeiderswoningen gebouwd. De in totaal twintig woningen werden De Blokken genoemd.

Latere uitbreidingen van de industriële bedrijvigheid, onder meer de komst in 1889 van een stoomweverij iets ten noorden van de spoorlijn Zwolle-Almelo en een spinnerij in 1925, eveneens ten noorden van de spoorlijn, hebben opnieuw een sterke uitbreiding van de bebouwing in Nijverdal tot gevolg gehad, vooral langs de wegen rond de fabrieken en langs

de Mensinkweg en de Rijsssensestraat. De bebouwing aan beide zijden van de Grotestraat is in de periode 1925-1936 sterk uitgebreid met woningen, winkels, kerken en scholen. In deze periode is ook de Wilhelminawijk ten noorden van de genoemde spoorlijn tot stand gekomen.

Telde Nijverdal/Noetsele rond 1840 ongeveer 80 huizen, in 1945 was dat aantal 1.690. Tussen 1936 en 1945 hebben weinig nieuwe ontwikkelingen plaatsgevonden, daarna juist wel.

Kenmerkend voor de ontwikkelingen in de gebouwde omgeving van na de oorlog is de meer planmatige aanpak. Voor het centrum werd in 1947 een wederopbouwplan vastgesteld om het tekort aan woonruimte, als gevolg van de vernietiging in de Tweede Wereldoorlog van grote delen van de Rijssensestraat en de Grotestraat, snel op te heffen. Door de aanleg van een aantal nieuwe woongebieden is de bebouwde oppervlakte sterk uitgebreid. De belangrijkste nieuwe woonwijken zijn De Blokken (begin jaren zestig), 'n Oaln Diek, Noetsele III, Groot Lochter en Groot Hulsen.

Het grootste deel van de huidige bebouwing van Nijverdal bevindt zich ten zuiden van de spoorlijn en Rijksweg 35 van Almelo naar Zwolle. Het oudste gedeelte, waarin de meeste sociale, culturele en economische voorzieningen geconcentreerd zijn, ligt ingeklemd tussen de Grotestraat, de Rijssensestraat en de Regge. Dit gebied wordt in het oosten, zuiden en westen omgeven door een schil van nieuwere bebouwing.

Nijverdal heeft een niet onbelangrijke industriële functie. Daarnaast vervult het een belangrijke centrumfunctie voor een groot gedeelte van de gemeente.

4.2. Buurschappen

De meeste marken in het schoutambt van Hellendoorn bestonden uit één buurschap met dezelfde naam, waarvan het verzorgingsgebied samenviel met de markegrenzen. Alleen de Dammarke bestond uit meerdere buurschappen, namelijk Marle, Eelen en Rhaan en Egede. Hoewel ze tot dezelfde marke behoorden, mochten de boeren van de verschillende buurschappen hun vee niet in de gemeenschappelijke weiden van de andere buurschappen laten grazen. Ook de mestwinning moest aan de eigen zijde van de Regge plaatsvinden.

Aanvankelijk was de bebouwing min of meer geconcentreerd op de overgangsgebieden van hoge naar lage terreingedeelten, aan de rand van de es. Vanwege het voorkomen van relatief kleine oppervlakten hoge gronden temidden van grote oppervlakten laaggelegen, vochtige bodems, lagen de kleine, losse esdorpen verspreid in het landschap.

In 1850 was dit globale grondpatroon van de nederzettingen nog duidelijk te herkennen. Er werden toen een zevental buurschappen onderscheiden, te weten Noetsele, Haarle, Hulsen, Daarle en de drie buurschappen in de Dammarke. Na 1850 zijn de

bebouwde oppervlakten van de buurschappen uitgebreid met verspreide bebouwing in de ontgonnen gebieden.

Met uitzondering van de buurschap Noetsele, die na 1850 uitgroeide tot een grote nederzetting met een regionaal verzorgende functie, bleven de buurschappen tussen 1850 en 1940 hoofdzakelijk agrarisch met een beperkt aantal voorzieningen als een school, enkele winkels en in sommige gevallen een kerk.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft er in een aantal buurschappen beperkte kernvorming plaatsgevonden. Zo zijn de oorspronkelijk losse esdorpen Haarle en Daarle uitgegroeid tot kleine plattelandskernen. De kleine kern Hulsen is ontstaan, nadat er in het begin van de twintigste eeuw een school aan de Collenstaart was gebouwd. De structuur van de overige verspreide nederzettingen Marle, Egede en Eelen en Rhaan is na de oorlog nauwelijks gewijzigd. Incidenteel werden er boerderijen bijgebouwd, maar er ontwikkelden zich geen duidelijke concentraties van bebouwing.

Geen van de buurschappen heeft een sterke functionele verandering ondergaan. Men is er voor inkopen, voortgezet onderwijs en voor industriële werkgelegenheid, behalve op het regionale centrum Nijverdal, vooral georiënteerd op de nabijgelegen Twentse industriecentra. Haarle is, als gevolg van de geïsoleerde ligging aan de westkant van de Sallandse Heuvelrug, behalve op Nijverdal, voornamelijk georiënteerd op Raalte.

In het veengebied van de buurschap Daarle is rond het midden van de vorige eeuw, nadat het Overijsselsch Kanaal tussen Almelo en Zwolle gereed was gekomen, de aanzet gegeven tot het ontstaan van de kleine kern Daarlerveen. De eerste huizen werden langs het kanaal gebouwd. In het veld stonden de plaggenhutten van de veenarbeiders. Vooral jonge landbouwers uit de oude veenkoloniën, waaronder veel Groningers, vestigden zich in en rond de nieuwe nederzetting. Daarlerveen groeide in korte tijd uit tot een echt akkerbouwdorp. In 1879 telde de nederzetting al ± 220 woningen.

Het grootste deel van de bebouwing van Daarlerveen dateert van na de Tweede Wereldoorlog. Kernvorming in het dorp, dat aanvankelijk alleen bebouwing had in twee lange rijen aan weerszijden van het kanaal, is ook een na-oorlogse ontwikkeling. Daarlerveen heeft een zeer beperkte verzorgende functie voor de direkte omgeving.

In de geschiedenis van de gemeente Hellendoorn hebben havezaten, kastelen en andere buitenverblijven een belangrijke rol gespeeld. De eigenaren waren de belangrijkste grootgrondbezitters en speelden een belangrijke rol in de rechtspraak en het bestuur. Hun invloed op de vorming van het landschap komt vooral tot uitdrukking in de aangelegde parkachtige groenstructuren en oprijlanen. In Hellendoorn hebben van zuid naar noord langs de Regge

de volgende kastelen, havezaten en buitens gestaan: 1) de van oorsprong Twentse havezate Eversberg, 2) het buitenverblijf Duivecate, 3) de havezate Den Dam bij Hellendoorn, 4) het buitenverblijf Katenhorst, 5) de havezate Schuilenburg (oorspronkelijk Huis Ter Molen genoemd, vanwege de ligging bij een watermolen, die in 1841 buiten werking werd gesteld), 6) de havezate Rhaan en 7) de havezate Egede. Bij de kastelen en buitens behoorde meestal een aantal boerenerven, waarvan tegenwoordig nog een aantal over is. Van de gebouwen van de genoemde havezaten, die deel uitmaakten van de twintig versterkingen langs de Vecht, is nagenoeg niets meer over, evenmin van de buitens.

In 1865 is in opdracht van de eigenaar van het ontginningsprojekt op en rond de Eelerberg, aan de toenmalige Twentsche weg, het vakantie(buiten)huis de Eelerberg gebouwd. Op de westflank van de Haarlerberg is in 1906 het buitenhuis van Van Wulfften Palthe gebouwd, de "Sprengenberg". Beide buitenhuizen zijn nog aanwezig.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking
In 1850 telde de gemeente Hellendoorn 3.830 inwoners. Een overzicht van de bevolkingsontwikkeling na 1850 wordt gegeven in **tabel 1**.

In tegenstelling tot veel andere Sallandse gemeenten heeft Hellendoorn blijkens de tabel geen teruggang in het inwoneraantal gehad ten tijde van de landbouwcrisis aan het einde van de vorige eeuw. De oorzaak hiervan was het veranderende karakter van de gemeente Hellendoorn van zuiver agrarische naar industriële gemeente.

In de periode tot 1900 kwam de bevolkingstoename van de gemeente, die relatief sterker was dan die van Nederland als geheel, vrijwel volledig voor rekening van de kern Nijverdal. De bevolking van Nijverdal groeide van 605 inwoners in 1849 tot 3.228 in 1900, hetgeen een ruime vervijfvoudiging betekent. Overig Hellendoorn groeide in deze periode slechts met ongeveer 30 procent, namelijk van ± 3.225 inwoners in 1849 tot 4.254 in 1900.

De bevolking van Nijverdal werd aanvankelijk voor een belangrijk deel gevormd door immigranten uit andere gemeenten. De oude boeken van ingekomen personen vermelden de namen van Zeeuwse en Friese gemeenten. Vooral uit de koloniën Frederiksoord en Willemsoord en uit de strafkolonie Veenhuizen werden arbeidskrachten aangetrokken. Ook het eiland Schokland heeft arbeiders voor de Nijverdalse textielfabrieken geleverd.

Na 1900 groeide de bevolking van de gemeente in versneld tempo verder. Uitbreiding van de bestaansmogelijkheden in de landbouw na de eeuwwisseling bleef niet zonder uitwerking op de groei van de bevolking in met name het agrarische deel van Hellendoorn. De onevenwichtige groei van de bevolking behoorde tot het verleden, in die zin dat niet meer alleen de jonge industriekern Nijverdal sterk groeide. Ten tijde van hoogconjunctuur in de industrie groeide Nijverdal relatief sterk, in minder goede tijden groeide overig Hellendoorn sterker. Zo werden de jaren twintig gekenmerkt door een sterke groei van de bevolking in het industriedorp, tijdens de crisisjaren daarna gaf het overwegend agrarische deel van de gemeente een sterke groei te zien.

Het na 1900 ontstane evenwicht in de groeiverhoudingen van de bevolking in de gemeente is mede een gevolg van het feit, dat de invloed van de Nijverdalse industrievestigingen in steeds sterkere mate merkbaar werd in de overige delen van Hellendoorn.

5.2. Ruimtelijke spreiding

Omstreeks 1850 woonde het grootste deel van de bevolking verspreid over de kleine buurschappen in het buitengebied. In het dorp Hellendoorn woonde destijds ongeveer 25 procent van de totale gemeentelijke bevolking, oftewel ± 930 personen. In de kern Nijverdal en de buurschap Noetsele samen woonden ongeveer 600 inwoners, ruim 15 procent van de totale bevolking.

In de periode 1849-1900 nam het aandeel van de totale in de gemeente woonachtige bevolking, dat in Nijverdal woonde, toe tot 43,1 procent. Na 1900 is het aandeel van de bevolking woonachtig in Nijverdal aan fluctuaties onderhevig. In 1909 bedroeg dat percentage 42,6%, in 1920 38,6%, in 1930 44,2%, in 1940 43,8% en in 1947 46,4%. Een en ander was sterk afhankelijk van het wel en wee in de verschillende sektoren van de economie.

Op 1 januari 1987 telde de kern Nijverdal 19.928 inwoners. Dit betekent dat op die datum 57 procent van de totale bevolking van de gemeente Hellendoorn in Nijverdal woonachtig was. Wordt de uitbreiding van Nijverdal ten oosten van de kleine plattelandskern Hulsen, de nieuwbouwwijk Groot Hulsen, meegerekend, dan bedroeg dat percentage 64. In het dorp Hellendoorn woonde per 1 januari 1987 13,3 procent van de bevolking, ten opzichte van 1850 een duidelijke teruggang. In **tabel 2** is het aantal huizen per kern en buurschap rond 1850 weergegeven, in **tabel 3** dat van 1947 en in **tabel 4** dat van 1987.

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw

De oude agrarische bedrijven waren volledig op de zelfvoorziening gericht, hetgeen met zich mee bracht, dat zowel akkerbouw als veeteelt werd uitgeoefend. Het economische leven in Hellendoorn droeg aldus een sterk statisch karakter en lag gedurende eeuwen verankerd in de geologische en hydrologische omstandigheden.

Belangrijke wijzigingen in de economische verhoudingen traden eerst in de loop van de negentiende eeuw op. Van grote betekenis zijn in dit verband de reeds vermelde verdelingen van de woeste gronden van de markegenootschappen. De Hellendoornse boeren kregen hierdoor volledige individuele beschikking over hun gronden, hetgeen de ontginningen en de verbetering van de waterstaatkundige toestand in de hand werkte.

Tot het begin van de twintigste eeuw onderging de landbouw echter nog geen grote wijzigingen. De landbouwcrisis in de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw maakte de situatie in de landbouw ook in Hellendoorn weinig rooskleurig.

Omstreeks de eeuwwisseling begonnen de geleidelijke veranderingen in de landbouw in een stroomversnelling te raken. De produktie voor de markt deed haar intrede, terwijl de zelfvoorziening hierdoor steeds meer op de achtergrond werd gedrongen. De veeteelt ging daarbij een steeds belangrijkere positie innemen. De zuivelproduktie nam een hoge

vlucht, vooral als gevolg van de steeds meer terrein winnende coöperatieve gedachte. Uit een in 1910 reeds bestaand roomboterfabriekje, Het Reggedal, is de in 1928 geopende zuivelfabriek "Nooit Gedacht" voortgekomen. In 1980 is deze fabriek als gevolg van schaalvergroting in de zuivelindustrie gesloopt. Ook in een ander opzicht hadden de landbouwcoöperaties een gunstige invloed op de bedrijfsvoering, met name bij de aankoop van verschillende landbouwbenodigdheden en bij de invoering van nieuwe produktiemethoden.

Van grote betekenis voor de landbouw is ook geweest de invoering van de kunstmest aan het einde van de vorige eeuw. De kunstmest maakte uiteindelijk de ontginning van uitgestrekte oppervlakten woeste grond mogelijk, evenals het voor de landbouw geschikt maken van de dalgronden rond Daarlerveen. Pas aan het begin van de twintigste eeuw, nadat de genoemde Veeneleiding was gegraven en er daardoor een einde gekomen was aan de slechte ontwatering van de afgegraven gronden, konden de dalgronden op grote schaal als landbouwgrond in gebruik worden genomen. Er ontstonden in hoofdzaak betrekkelijk kleine bedrijven. Alleen in de uiterste oosthoek van het veenkoloniale gebied van Daarlerveen werden, aansluitend bij de bedrijven in Vroomshoop, enige grote typische veenkoloniale akkerbouwbedrijven gevestigd.

Ondanks de uitbreiding van de oppervlakte cultuurgrond, die blijkt uit de vermindering van de oppervlakte heide en woeste gronden, is het areaal bouwland in de periode 1900-1938 vrijwel gelijk gebleven. Was rond 1880 ± 1.940 ha van de totale oppervlakte cultuurgrond (bouwland + blijvend grasland) in gebruik als bouwland, in 1900 was dat 1.962 ha en in 1938 2.219 ha. Per 1 januari 1987 was 1.854 hectare in gebruik voor de verbouw van akkerbouwgewassen, 4.938 hectare als grasland.

De ontginningen zijn grotendeels ten goede gekomen aan de uitbreiding van het areaal grasland. Tussen 1900 en 1938 is de oppervlakte blijvend grasland met 2.071 hectare toegenomen, van 2.855 ha tot 4.906 ha. Eén en ander wijst duidelijk op de veranderende instelling van het agrarische bedrijf, waarin de veehouderij een steeds belangrijkere plaats ging innemen. De oppervlakte van het bosareaal is door de ontginningen niet verminderd, zij is juist toegenomen. Veel woeste gronden zijn sinds 1900 in bos omgezet, zodat in de gemeente Hellendoorn in 1938 ± 800 ha meer bos aanwezig was dan in 1900.

Wat betreft het produktieplan in de akkerbouw hebben zich na het midden van de vorige eeuw betrekkelijk weinig veranderingen voorgedaan. In 1860 was rogge qua oppervlakte het belangrijkste akkerbouwgewas, gevolgd door aardappelen en boekweit. Symptomatisch voor het vergraven van het hoogveen is wel, dat de veenboekweitcultuur (of hoogveenbrandcultuur) in 1887

reeds vrijwel volledig verdwenen was. In 1938 werd er in het geheel geen boekweit meer verbouwd. Het totale areaal rogge was in dat jaar ongeveer even groot als in 1860, te weten 1.061 hectare (in 1860: 1.196 ha). Ondanks een geringe toename van het areaal fabrieksaardappelen, blijkt de aardappelverbouw als geheel tussen 1860 en 1938 niet te zijn toegenomen.

Nam in het algemeen de veeteelt na de eeuwwisseling sterk toe, met de schapenhouderij ging het snel bergafwaarts. Ze verdween in de loop der jaren vrijwel geheel, ondermeer als gevolg van de ontginning van de heidevelden. Met de schapenhouderij verdwenen de eertijds vooral rond de stuwwal van Daarle veel voorkomende schaapskooien uit het landschap.

Voor het overige is de veestapel na de eeuwwisseling sterk uitgebreid. In het bijzonder moet hier worden gewezen op de sterke groei van het pluimveebestand en de toename van het aantal varkens. Hieruit blijkt eens te meer, dat de agrarische bedrijven in de gemeente Hellendoorn, evenals elders in de zandstreken van Nederland, zich in toenemende mate gingen richten op de produktie voor de markt. Melk, vlees en eieren werden de belangrijke landbouwprodukten. Aldus ontwikkelden zich de landbouwbedrijven tot zogenaamde étagebedrijven, welke naam is ontleend aan het feit, dat de boeren, die over een beperkt oppervlak grond beschikten, deze oppervlakten als het ware vergrootten door de aankoop van veevoeder. Het gevolg was een toename van en differentiatie in de bedrijfsgebouwen per boerderij. Na de Tweede Wereldoorlog is de positie van de veeteelt verder versterkt en is de akkerbouw steeds meer in dienst van de veehouderij komen te staan. Dit blijkt zeer duidelijk uit de enorme uitbreiding van het areaal snijmais, waarvoor zelfs op vrij grote schaal voormalige graslanden werden gescheurd.

De achteruitgang van de akkerbouw vond zijn uitdrukking in de gebouwde omgeving door het verdwijnen van de vele korenmolens en de opkomst van de daarvoor in de plaats gekomen silo's van de moderne molenaars en veevoederbedrijven. Van een achttal windkorenmolens, die vroeger in de gemeente Hellendoorn hebben gefunctioneerd, zijn alleen de in 1874 gebouwde en in 1977/78 gerestaureerde korenmolen "De Hoop" aan de Ninaberlaan, de molen van Fakkert met gedeeltelijk gesloopte wieken aan de Ommerweg (gebouwd in 1841) en de romp van de molen van Tijhuis op de Schuilenburg bewaard gebleven.

6.2. Ambacht, industrie en diensten

De belangrijkste tak van industrie in de gemeente Hellendoorn is geweest de textielfabricage. De opkomst van de textielindustrie in Nijverdal was een direkt uitvloeisel van de bemoeiingen van Koning Willem I en de Nederlandsche Handel Maatschappij (een soort ontwikkelingsmaatschappij voor het economisch bij de andere Westeuropese landen achtergebleven Nederland) om in het Noorden een exportindustrie

van katoenen stoffen op te zetten. Als vestigingsplaats voor het spinnen en weven viel het oog op Twente, omdat men daar vertrouwd was met de produktie van textiel in het huisnijverheidssysteem. Bovendien heerste er werkloosheid en verpaupering. De huisweverij leefde na de inspanningen van de Koning en de N.H.M. op, ook in Hellendoorn. Voor de ontwikkeling van de Nijverdalse textielindustrie is van groot belang geweest de Engelsman Thomas Ainsworth, die samen met de secretaris van de N.H.M. het plan maakte om de katoentjes voor Nederlands Indië in Twente te laten vervaardigen en daartoe de thuiswevers systematisch te scholen, onder meer in de techniek van de nieuwe in Engeland ontwikkelde snelspoel. In 1833 werd in Twente in hoog tempo een aantal weefschooltjes opgezet, waarvan er in 1836 één naar Nijverdal verhuisd werd.

Fabrieksmatige allure had het laatste project van Ainsworth. Nadat in zeer korte tijd duizenden en nog eens duizenden handwevers aan de slag waren gegaan met de produktie van eenvoudige katoentjes, rees de vraag of de aloude linnen- en halflinnenproduktie niet ook weer nieuw leven ingeblazen kon worden. De plannen van Ainsworth op dit gebied werden in 1836 gerealiseerd, op een vestigingsplaats midden in de woestenij, maar centraal in de provincie gelegen. Op het kruispunt van de toen net gereedgekomen straatweg Zwolle-Almelo en de voor kleine schuiten bevaarbare Regge kwam in dat jaar het genoemde magazijn van de N.H.M. gereed, evenals de genoemde modelhandweverij. De wevers, die hun, via de koopliedenentrepreneurs, in opdracht van de N.H.M. geweven katoentjes bij het magazijn hadden ingeleverd, konden bij het modelweverij gesterkt garen inslaan en er terloops kennis nemen van de nieuwste weeftechnieken.

De kapitaalkrachtige Salomonsons zouden de doorbraak realiseren naar de grootschalige, fabrieksmatige weverijen. De van oorsprong uit de linnenhandel in het Nederlands-Duitse grensgebied afkomstige ondernemers waren uitstekend op de hoogte met de modernste ontwikkelingen in met name de Engelse industrie.

Rond 1850 waren de gebroeders, na enkele op niets uitgelopen plannen, opnieuw bezig met plannen voor de vestiging van een stoomweverij in Twente. In 1851 deden zich de omstandigheden voor, die tot de verwezenlijking van het langgekoesterde stoomweverijplan zouden leiden. Dat was, toen de in veiling gebrachte gebouwen en terreinen van het voormalige bedrijf van Ainsworth (na diens dood in 1843 kwam zijn fabriek stil te liggen en verdween ook de weefschool) aangekocht konden worden. Daarmee sloegen de Salomonsons twee vliegen in één klap. Niet alleen ontliepen ze te Nijverdal de loonconflicten die toen in Twente heersten, maar ook was de ligging van Nijverdal aan de Regge gunstig in verband met de goedkope aanvoer van steenkool per schuit.

Na de aankoop werd al spoedig

besloten de oude fabrieksgebouwen niet te vergroten of aan te passen, maar een nieuwe, geheel in Engelse stijl gebouwde en ingerichte fabriek te bouwen. In 1852 kwam de "Stoom Weeffabriek" gereed. Nog in hetzelfde jaar mocht de naam worden omgedoopt in "Koninklijke Stoomweverij". De produktie van de nieuwe fabriek begon in 1853 goed op gang te komen. In 1854 stonden er al 360 weefgetouwen. Het gevolg was een sterke toename van het personeel. Waren er in 1854 260 arbeiders in dienst, in 1871 was dat aantal al 371. De Koninklijke Stoomweverij bestaat niet meer als zelfstandig bedrijf. Het maakt sinds 1958 deel uit van het concern Nijverdal-Ten Cate.

Het fabrieksgebouw van de Nijverdalse stoomweverij met zijn sheddaken vormde in alle opzichten een keerpunt in het bouwen voor de industrie in Nederland. Fabrieksgebouwen als die van Pieter van Dooren te Tilburg, van Wilson te Haarlem of van Ainsworth te Goor en Nijverdal toonden weliswaar de Engelse invloed, maar qua schaal, constructie, inrichting en bouw werden het toch "provinciale" navolgingen genoemd. De Salomonsons hebben echter de Nederlandse fabrieksbouw opgetrokken tot internationaal niveau.

Als gevolg van de vorm van de fabrieksgebouwen (shedconstructie) kon de Koninklijke Stoomweverij volop profiteren van het daglicht. Om ook in de vroege ochtend en in de late avonduren goede verlichting te hebben, werd door de Salomonsons in 1853 vergunning aangevraagd voor het oprichten van een eigen gasfabriek. Van deze fabriek, die tot 1905 dienst heeft gedaan, betrokken ook enige panden aan de straatweg van Zwolle naar Almelo (de Grotestraat) de benodigde energie voor de verlichting, namelijk de coöperatieve winkel van de K.S.W., de fabrieksschool, de fröbelschool, het doktershuis, het schaftlokaal van de K.S.W. en de muziektent. In 1905 ging de K.S.W. over op elektrisch licht, maar ze bleef aan de genoemde panden nog enige jaren gas leveren. In 1910 nam een kleine gasfabriek deze levering over. De direkteur van dat bedrijfje richtte de N.V. Eerste Verlichtings Maatschappij te Nijverdal op.

Na de Eerste Wereldoorlog werd de gemeente onder andere door gebrek aan grondstof voor de gasfabricage gedwongen om op electrische straat- en huisverlichting over te gaan. In een voormalige manufacturenwinkel op de plaats van de huidige Nederlandse Middenstands Bank werd een kleine elektriciteitscentrale gevestigd. Het sanatorium op de Eelerberg had reeds vanaf 1902 een eigen electriciteitscentrale. In 1921 kwam de aansluiting op de IJsselcentrale tot stand. De gemeentelijke centrale en de centrale van het sanatorium werden daardoor overbodig. Het gemeentelijke energiebedrijf bleef de distributie van de van de IJsselcentrale betrokken elektriciteit verzorgen. Nog steeds heeft de gemeente Hellendoorn een eigen energiebedrijf.

De krachtige groei van de stoomweverij trok al spoedig na de

oprichting ervan ook andere, gerelateerde bedrijvigheid aan. In 1864 kwam de Nederlandsche Stoomblekerij ten zuiden van de bebouwde kom van Nijverdal tot stand, eveneens aan de Regge. Omdat het met deze fabriek niet zo goed ging, traden de deelnemende ondernemers Salomonson uit en stichtten aan de noordzijde van het dorp een nieuwe blekerij, de Koninklijke Stoomblekerij. Deze fabriek werd in 1889 gebouwd op het terrein van het voormalige agentschap van de N.H.M. In 1901 werd een deel van de fabriek door brand verwoest, waaronder ook de oude magazijnen. Hiermee verdween een deel van de oorspronkelijke bebouwing van Nijverdal.

In 1903 werd door N.C. Stam aan de Blokkendijk een stijfselfabriek "Atlas" gesticht. Reeds in 1908 werd de fabriek door een felle brand verwoest. Deze fabriek werd niet meer herbouwd, waardoor Nijverdal een belangrijke nevenindustrie verloor.

Voor de watervoorziening maakten de textielfabrieken gebruik van eigen watertorens. Met de aanleg van een openbaar drinkwaterleidingnet is men rond 1930 begonnen. De in het landschap zichtbare uitdrukking hiervan is de omstreeks 1933 gebouwde watertoren in Daarle.

Tot de Tweede Wereldoorlog was de snelle groei van Nijverdal voornamelijk te danken aan de uitbreiding van de textielindustrie, hoewel er ook een aantal andersoortige industrieën tot ontwikkeling zijn gekomen, namelijk een bedrijf voor de vervaardiging van metalen bakkerij-artikelen, een machine- en constructiebedrijf en de genoemde zuivelfabriek.

Per 31 mei 1947 was 33,4 procent van de totale beroepsbevolking van de gemeente Hellendoorn werkzaam in de industriële sektor. Daarvan was 24,8 procent op die datum werkzaam in de textielindustrie. In de landbouw was 33,8 procent van de beroepsbevolking werkzaam. In Nijverdal bedroegen die percentages respectievelijk 54, 43 en 4,4 procent. Verreweg de grootste werkgever in de gemeente was in 1947 de K.S.W met 1.785 personeelsleden. Bij de gegeven cijfers dient te worden opgemerkt, dat een niet onbelangrijk deel van de industriële beroepsbevolking werkzaam was in bedrijven, die buiten de gemeente gevestigd waren. In zeer sterke mate gold dit voor de beroepsbevolking van Daarlerveen. Ook in Nijverdal was een vrij groot deel van de beroepsbevolking afhankelijk van de buiten de gemeente gevestigde industrie. Nijverdal kreeg steeds meer de functie van woonplaats voor mensen uit de omliggende, voornamelijk Twentse industriegemeenten. Met deze Twentse gemeenten, heeft Hellendoorn de vruchten van de bloei van textielindustrie en ook de problemen als gevolg van de ondergang van die tak van industrie gedeeld. De gemeente Hellendoorn valt tegenwoordig dan ook onder het streekplan Twente.

Na 1945 is de industrie van Hellendoorn sterk gedifferentieerd. Het grootste deel van de industriële bedrijven in de gemeente is gevestigd op het ten zuiden van de spoorlijn

Zwolle-Almelo gelegen industrieterrein 't Lochter. Daarnaast bevindt zich verspreid in de gemeente ook een aantal industrievestigingen, waarvan, met uitzondering van de oude textielfabriekscomplexen, de ijsfabriek Caraco de belangrijkste is. Deze fabriek is voortgekomen uit de Brood-, koek- en banketbakkerij en chocolaterie annex Automatiek van Valk en Zn., één van de vele bakkerijen die de gemeente tussen 1850 en 1940 telde. In 1947 waren er 28 broodzaken in Nijverdal en 10 in Hellendoorn.

Nijverdal heeft zich niet alleen tot het belangrijkste industriële centrum van de gemeente ontwikkeld, ook is het (al vanaf 1940) het belangrijkste detailhandelcentrum. Opvallend was voor de oorlog het relatief grote aantal textielzaken; gezien het belang van de textielindustrie niet erg verwonderlijk. De belangrijkste andere sektoren waren de schoenen-en de meubelhandel.

De centrumfunctie van Nijverdal rond 1940 mag echter niet overschat worden. Voor een deel werd de gemeente bediend door detailhandelsbedrijven uit de gemeenten Almelo en Den Ham. Laatstgenoemde gemeente had bijzondere betekenis voor de verzorging van Daarle en Daarlerveen.

6.3. Recreatie

De heuvels in centraal Overijssel, aan de voet waarvan ook de dorpen Nijverdal en Hellendoorn zijn gelegen, hebben, mede door hun uitgestrekte beboste gebieden, veel aantrekkingskracht uitgeoefend (en doen dat nog steeds) op omvangrijke stromen vakantiegangers en toeristen. In 1929 werd er speciaal voor het aantrekken van toeristen een weg over de stuwwal van Nijverdal naar Holten aangelegd, de Toeristenweg.

Tot de Tweede Wereldoorlog vormde het aantal ingezetenen van de toeristencentra Nijverdal en Hellendoorn, dat rechtstreeks afhankelijk was van het toerisme een zeer gering percentage van de totale beroepsbevolking. De meeste toeristen werden tijdelijk opgenomen in de plaatselijke gemeenschap, doordat een groot deel van de bevolking een gedeelte van de beschikbare woon- en slaapruimte ter beschikking stelde. De beloning voor deze diensten vormde een welkome aanvulling van het huishoudbudget, dat in hoofdzaak ontleend werd aan de textielindustrie en het landbouwbedrijf. Het kleine grondgebruik en de betrekkelijk ruime bebouwing, waardoor de meeste woningen met tuinen omringd waren, werkte deze gang van zaken sterk in de hand.

Het vreemdelingenverkeer betekende vooral voor de kernen Nijverdal en Hellendoorn een jaarlijks terugkerende periode van bijverdiensten. Na de Tweede Wereldoorlog is het belang van de recreatie als bestaansmiddel sterk toegenomen. Dit heeft zijn uitdrukking in de gebouwde omgeving gekregen in de vorm van een sterke toename van de horeca- en recreatievoorzieningen.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
Het dorp Hellendoorn is na 1600 vrijwel in zijn geheel overgegaan tot de hervormde leer. Met de meeste buurschappen was dat ook het geval. Alleen Haarle bleef trouw aan het oude geloof en is dat tot op heden grotendeels gebleven. Door doop- en begrafenisdwang werden de inwoners van Haarle echter wel gebonden aan de hervormde kerk van het kerspel Hellendoorn. In 1700 had Haarle weer een eigen kerk en pastoor. De begrafenisdwang bleef.

Het dorp Hellendoorn kreeg in 1801 weer een eigen katholieke kerk, al was het maar een bijkerk van Raalte en werden de diensten aanvankelijk gehouden op het boerenerf van Jan Veltman aan de Nijstad. Vanaf 1804 hebben de katholieken kerk gehouden in een oud klompenpakhuis aan de Schapenmarkt. In 1812 werd het pakhuis verbouwd tot een echte kerk met pastorie. Bij de grote brand in 1836 gingen de katholieke kerk en de pastorie in vlammen op. Het kerkgebouw, dat in 1838 opnieuw werd opgebouwd, heeft dienst gedaan tot 1877. In dat jaar werd het huidige kerkgebouw aan de Bibenstraat in gebruik genomen.

In Nijverdal is in 1903 een eigen rooms-katholieke parochie geïnstitueerd, naar aanleiding van de sterke toename van het aantal rooms-katholieken in het jonge industriedorp. Als kerk werd ingericht het schaftlokaal van de K.S.W. aan de Grotestraat, dat door de Salomonsons te koop was aangeboden. Naast deze noodkerk werd in 1923 de huidige rooms-katholieke kerk van Nijverdal

ingewijd. De noodkerk werd vervolgens als verenigingslokaal in gebruik genomen.

In de buurschap Daarle werd in 1855 een kerk gebouwd voor de aldaar op 14 maart 1855 geïnstitueerde hervormde gemeente. In 1930 is deze kerk vervangen door een nieuwe dorpskerk. De hervormde gemeente van Nijverdal, die is voortgekomen uit een evangelisatiegemeente (Filippus) kreeg in 1903 een houten kerk op de plaats, waar sinds 1969 de huidige Nederlands hervormde kerk staat.

De hervormden van Daarlerveen vormen samen met die van Vroomshoop één kerkelijke gemeente. In 1937 heeft de wijkgemeente Daarlerveen een eigen kerkgebouw (een kapelletje in een voormalig horecabedrijf) gekregen. Nadat in 1969 de huidige hervormde kerk aan de Brugstraat in gebruik was genomen, is het oude kerkgebouw afgebroken.

De geschiedenis van de gereformeerde kerken in de gemeente Hellendoorn begon in 1837, toen er de christelijk afgescheiden gemeente geïnstitueerd werd. In het jaar van officiële erkenning, 1841, kreeg deze gemeente een eigen kerkgebouw aan het begin van de Ommerweg. Nadat, onder leiding van de eerste dominee, in 1847 bijna de gehele christelijk afgescheiden gemeente naar Amerika vertrokken was, werd het "Fiene Karkie" omgebouwd tot boerderij. In 1965 is het voormalige kerkgebouwtje afgebroken.

De achtergebleven afgescheidenen kregen in 1856 een eigen gebouw aan het Koersendijkje in Nijverdal. Dit "Koersenkerkje" heeft dienst gedaan tot 1878. In 1871 was de nieuwe christelijk afgescheiden gemeente geïnstitueerd. Het kerkje is in de jaren zeventig afgebroken.

Door de komst van een zendingsgemeente in Nijverdal omstreeks 1866 liep de kleine kerk van de afgescheidenen steeds verder leeg. Op de plaats van de huidige gereformeerde kerk werd in 1873 het kerkgebouw van de zendingsgemeente in gebruik genomen.

In 1878 kwam er een fusie tussen de christelijk afgescheiden gemeente en de zendingsgemeente tot stand. De naam van het nieuwe kerkgenootschap werd Christelijk Gereformeerde Gemeente. De gereformeerde Kerk van Nijverdal van nu is een regelrechte voortzetting van de christelijk afgescheiden gemeente van 1835 en de christelijk gereformeerde gemeente van 1878. De huidige gereformeerde Kerk van Hellendoorn, geïnstitueerd in 1948, is een afsplitsing van die te Nijverdal. Het kerkgebouw van de gereformeerde kerk van Nijverdal aan de Grotestraat dateert uit 1908, dat van de gereformeerde Kerk in Hellendoorn uit 1967. Daarvoor heeft men in Hellendoorn in het stationsgebouw aan de voormalige spoorlijn Neede-Hellendoorn gekerkt.

De zelfstandige gereformeerde kerk in Daarle is in 1933 geïnstitueerd, die van Daarlerveen in 1936. De kerkgebouwen van deze

gemeenten zijn respectievelijk gebouwd in 1933 en in 1945. Na de vrijmaking (1945) kreeg de gereformeerde gemeente-vrijgemaakt van Daarlerveen het in 1936 gebouwde kerkgebouw van de gereformeerde Kerk aan de Kerkstraat (nr. 1).

Het Leger des Heils begon in Nijverdal in 1889. In dat jaar werd een nieuw lokaal in gebruik genomen, een houten gebouw aan de weg naar Hellendoorn. Het huidige gebouw aan de Grotestraat dateert uit 1909.

Bij Koninklijk Besluit van 4 september 1825 werd het begraven in de kerken verboden. Na 1 januari 1829 moest in elke gemeente een nieuwe begraafplaats komen buiten de bebouwde kom.

Het oudste kerkhof van het dorp Hellendoorn is het "Oude Kerkhof" aan de Hofmanstraat. Deze begraafplaats is gesticht in 1830 en gesloten in 1897. Na de sluiting ervan is de algemene begraafplaats aan de Ninaberlaan in gebruik genomen. De uit 1868 daterende rooms-katholieke begraafplaats van Hellendoorn ligt aan de Bibenstraat, achter de kerk. Door uitbreidingen van de bebouwing ligt dit kerkhof niet meer buiten de bebouwde kom.

Het eerste kerkhof van Nijverdal, de nieuwe begraafplaats 't Stort is in 1893 gesticht, gesloten en geruimd. De plek voor de begraafplaats in de toentertijd nog kale heidevelden werd een kerkhof onwaardig geacht. Het niet rooms-katholieke deel van de Nijverdalse bevolking maakt voor het begraven van de doden sindsdien gebruik van de algemene begraafplaats te Hellendoorn. De katholieken hebben sinds 1906 een eigen begraafplaats aan de Grotestraat.

De buurschappen Daarle en Haarle hebben elk een eigen bijzondere begraafplaats. Het in 1829 gestichte kerkhof van Daarle ligt aan de Piksenweg, dat van Haarle, gesticht in 1910, aan de Kerkweg.

Aan de Ommerweg is in 1852 een Israëlitische begraafplaats aangelegd. In tegenstelling tot de overige is laatstgenoemde begraafplaats niet meer in gebruik.

7.2. Scholen

Waar in de Middeleeuwen een parochiekerk kwam, werd behalve de kerk ook een school gevestigd. Alle kinderen, ook uit de buurschappen moesten deze school bezoeken. Echter al in 1698 kreeg de marke Haarle een eigen school. In de andere buurschappen van de andere marken kwamen de scholen veel later, te weten in Marle in 1732, in Daarle in 1706, in Egede omstreeks 1747, in Eelen en Rhaan omstreeks 1756 en in Noetsele in 1789. Nijverdal kreeg pas in 1866 een school.

Na onder andere de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs in 1921 nam het aantal scholen in de gemeente sterk toe, vooral bijzondere.

Rond 1850 waren er in de gemeente zeven scholen, namelijk één in Hellendoorn, één in Noetsele, één in Haarle, één in Eelen en Rhaan, één in Egede, één in Marle en één in Daarle. Tegenwoordig telt

Hellendoorn 25 basisscholen en vier scholen voor voortgezet onderwijs.

De meeste in gebruik zijnde schoolgebouwen zijn na de Tweede Wereldoorlog gebouwd. Tot de scholen, die (grotendeels) van voor de oorlog dateren, behoren de scholen voor gewoon lager onderwijs, de school met de bijbel "Jan Barbierschool" aan de Ommerweg in Eelen en Rhaan, gebouwd in 1931, de in 1923 gebouwde school met de bijbel "De Bongerd" aan de Zuidelijke Hoofddijk in Hulsen en de christelijk nationale school aan de Dalvoordeweg in Daarle, gebouwd in 1922.

7.3. Welzijn

In 1900 is men op de westelijke helling van de Hellendoornsche Berg begonnen met de bouw van het eerste volkssanatorium voor t.b.c.-patiënten van de in 1897 opgerichte "Vereeniging tot Oprichting en Exploitatie van Volkssanatoria voor borstlijders in Nederland". Het sanatorium was in beginsel bedoeld voor alle aan tuberculose lijdende mensen, die niet in staat waren uit eigen middelen een verblijf in een particulier sanatorium te bekostigen. Direkt nadat het besluit genomen was, dat het volkssanatorium, vanwege de bosrijke omgeving, in Hellendoorn gebouwd zou worden en men meende over voldoende geldmiddelen te beschikken, werd R. Kuipers, architekt te Amsterdam, opgedragen om enkele voorname buitenlandse sanatoria te bezoeken en een plan te ontwerpen voor een inrichting voor honderd t.b.c.-patiënten. Het ontwerp naar Zwitsers voorbeeld, werd in een ietwat gewijzigde vorm op 24 mei 1900 goedgekeurd. De bouw werd gegund aan de gebroeders De Vries uit Oldeholtpade in Friesland. Tegenwoordig is het complex in gebruik als psychogeriatrische inrichting.

Sinds 1969 staat het raadhuis van de gemeente Hellendoorn in Nijverdal. Daarvoor stond het aan de Dorpsstraat in het dorp Hellendoorn. Dit rond 1880 gebouwde raadhuis vormt tegenwoordig het buurthuis van de buurtvereniging 'De Ninoabers".

8 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Flankesdorp.

Functie:
In 1850 is Hellendoorn een agrarisch dorp met een verspreide bebouwing. Tussen 1850 en 1940 groeit het dorp uit tot een woonkern met verzorgende functie.

Ruimtelijke ontwikkeling:
Het dorp is ontstaan op de grens van het Reggedal en de hoger gelegen gronden. In het dorp kruisen de wegen Ommen-Rijssen en Raalte-Den Ham elkaar. In 1850 bestaat Hellendoorn uit een aantal brinkjes verbonden door schapendriften en voetpaden. De schapendriften zijn onder invloed van de verdichting van de bebouwing in de tweede helft van de 19e eeuw uitgegroeid tot wegen. Het beeld van met heggen omzoomde voetpaden in het gebied "de Geusen" (nog steeds herkenbaar), was lange tijd kerkelijk eigendom en werd niet verkaveld.
De oorspronkelijk Brink rond de Nederlands hervormde kerk (1150) is door verkaveling in 1850 al verdwenen. Gedurende de tweede helft van de 19e eeuw wijzigt het agrarische karakter door de opkomst van Nijverdal en de concentratie van voorzieningen (raadhuis - postkantoor). Woningen, winkels en ambachtelijke bedrijfjes gingen de boventoon voeren.
Van 1910 tot 1935 was Hellendoorn verbonden met Neede door een spoorlijn. Het eindstation van deze lijn stond westelijk van het dorp.
Tot 1940 wordt het beeld bepaald door afwisselende bebouwing van verspreid staande boerderijen en woonhuizen, al of niet

gecombineerd met een winkel of bedrijf.

Stedebouwkundige ontwikkeling Hellendoorn

Boven: kaart ca. 1850
Onder: kaart ca. 1900

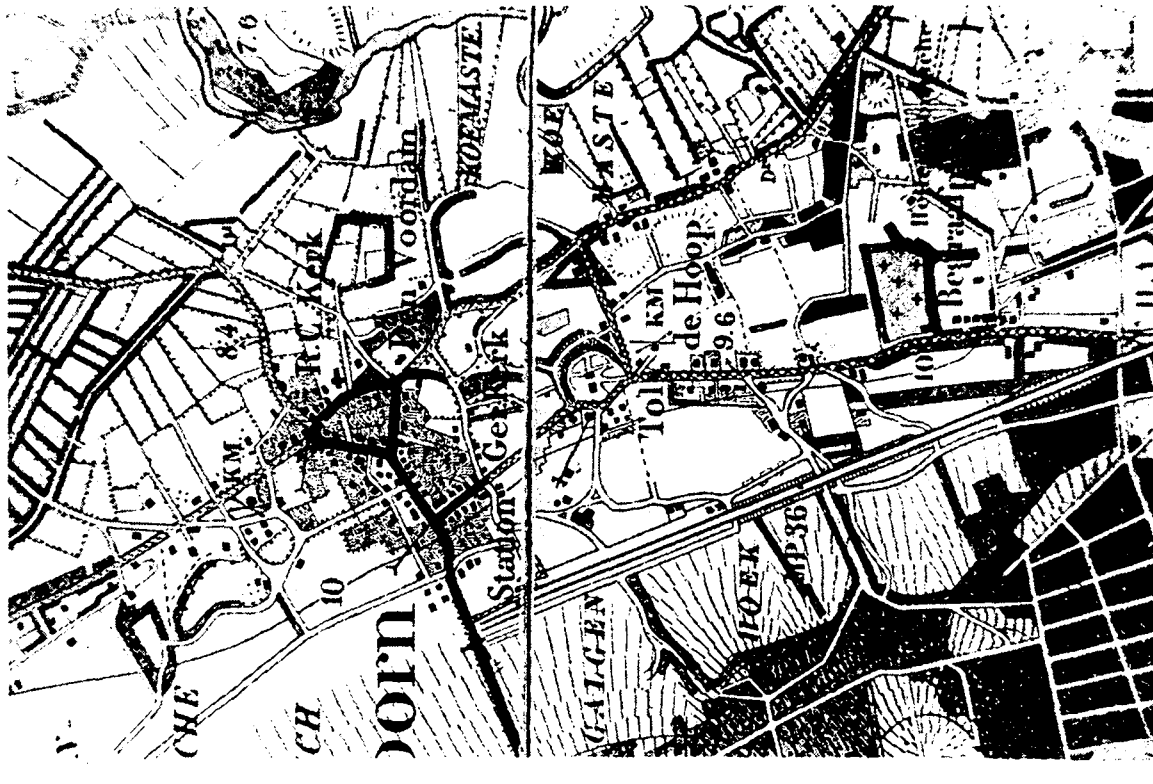

Kaart ca. 1940

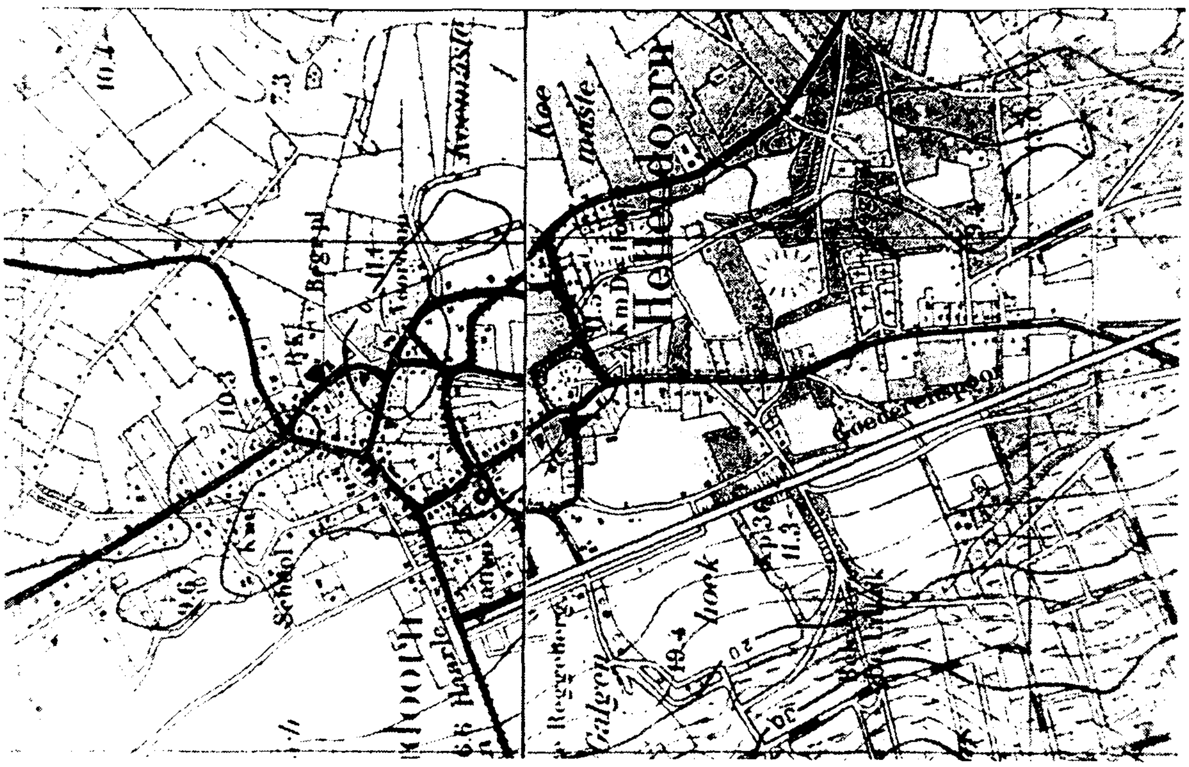

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1848
Kaart ca. 1900, verkend 1883, herzien 1903
Kaart ca. 1940, verkend 1933

Kaart ca. 1988

Nijverdal

Typering:
Industriedorp.

Functie:
Industriekern met verzorgende functies voor het omliggende gebied.

Ruimtelijke ontwikkeling:
Nijverdal ontstond in 1836 door de vestiging van een magazijn van de Nederlandsche Handel Maatschappij en een "modelhandweverij" aan de Regge en de weg Zwolle - Almelo (1831). Het bestaande wegenpatroon, dat bestond uit dijkjes in de Reggevallei, werd nauwelijks gewijzigd. Voor de bereikbaarheid van de fabrieken werden in de tweede helft van de 19e eeuw, verbindingswegen aangelegd. Hierlangs ontstond bebouwing. Omdat de fabrieksarbeiders het (fabrieks)werk combineerden met het houden van vee en een moestuin, had deze bebouwing de vorm van kleine boerderijen. Van grote betekenis voor de structuur waren de aanleg van de spoorweg Raalte-Almelo en de spoorlijn Hellendoorn-Neede met de Parallelweg.
Beide, maar vooral de lijn Hellendoorn-Neede (1910-1935), hebben in belangrijke mate de richting van de stedebouwkundige ontwikkeling bepaald.
De Grotestraat en de Rijssensestraat groeiden in het begin van de 20e eeuw uit tot winkelstraten.
Rond 1930 ontstaat, tussen de spoorlijn en de weg naar Hellendoorn, de eerste uitbreiding met arbeiderswoningen, de "Wilhelminawijk" (Wilhelminastraat).

Historisch architectonische kwaliteit:
De fabrieksbebouwing van de Koninklijke Stoomweverij uit 1852 is van belang.

Stedebouwkundige ontwikkeling Nijverdal

Zie kaarten ca. 1850, ca. 1900, ca. 1940

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1848
Kaart ca. 1900, verkend 1882, herzien 1903, ged.herzien 1911
Kaart ca. 1940, verkend 1933

Stedebouwkundige ontwikkeling Nijverdal

Kaart ca. 1850

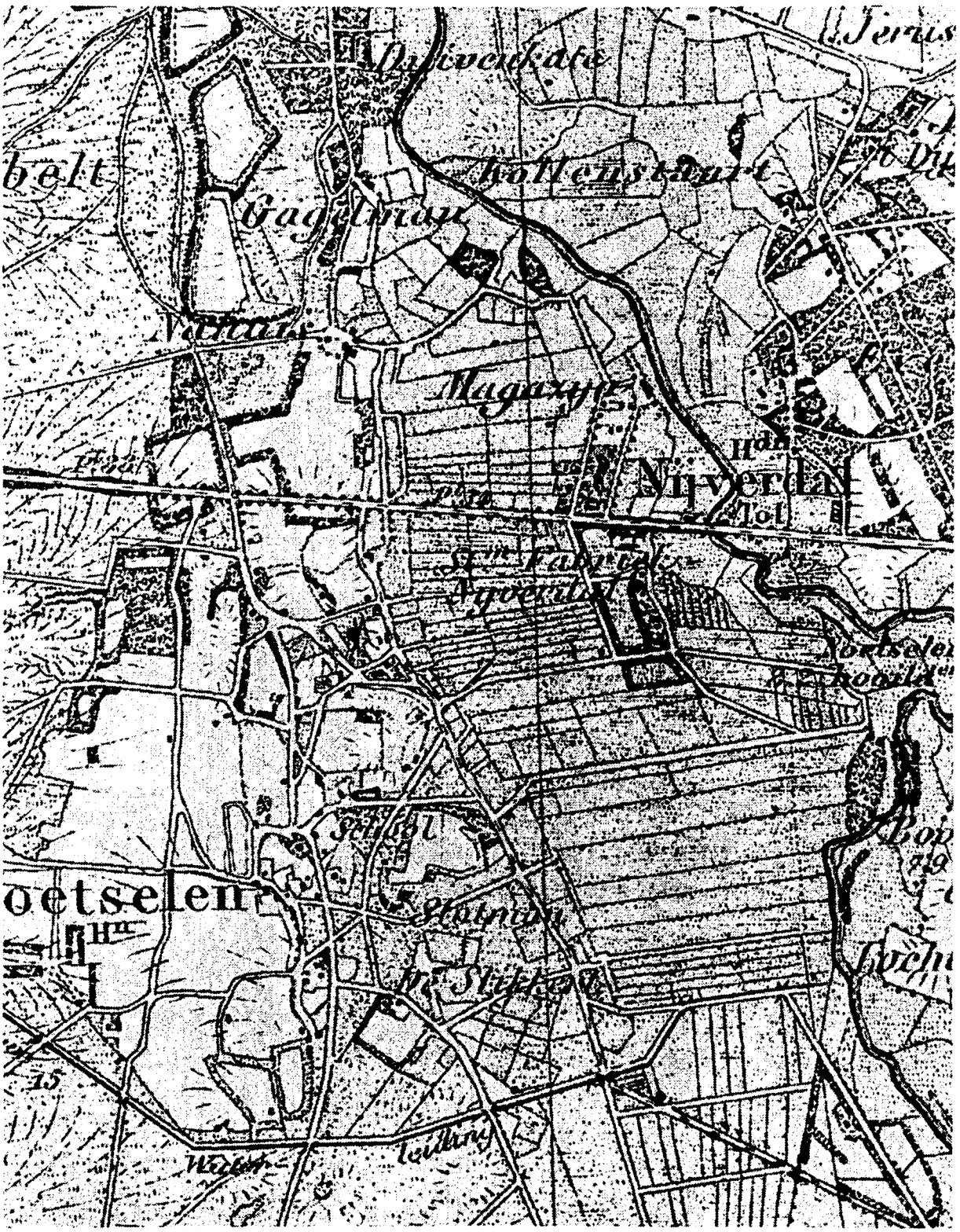

Kaart ca. 1900

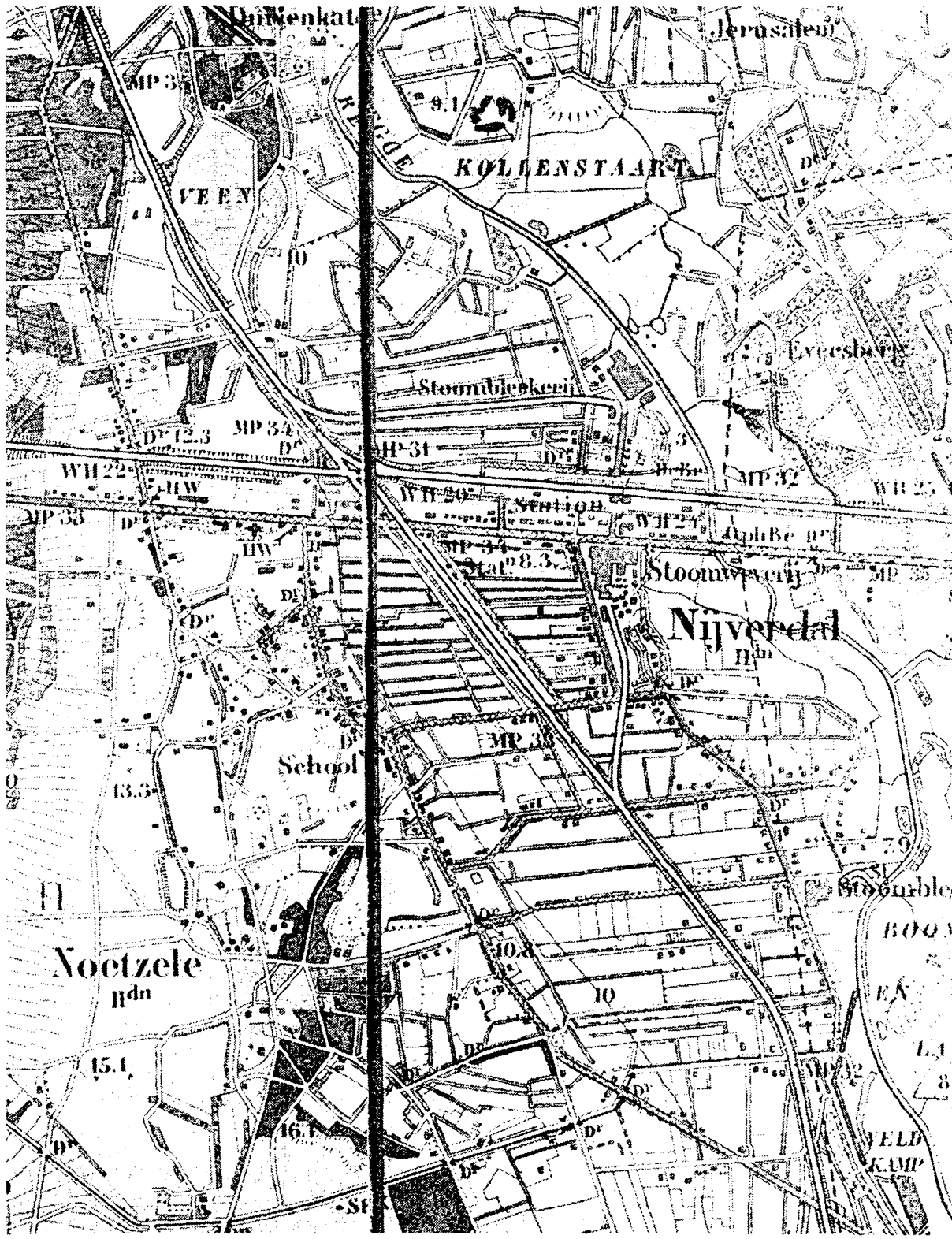

Kaart ca. 1940

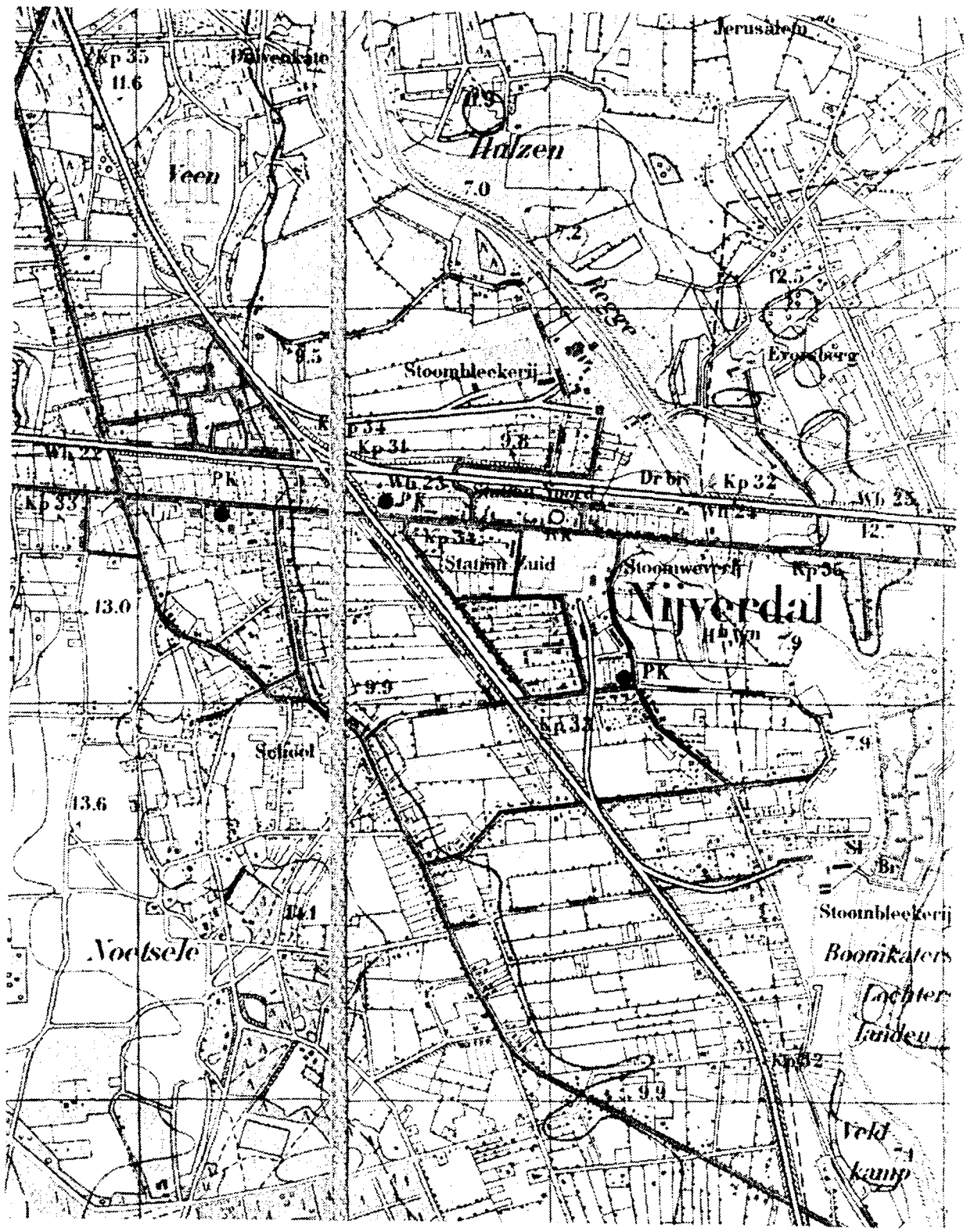

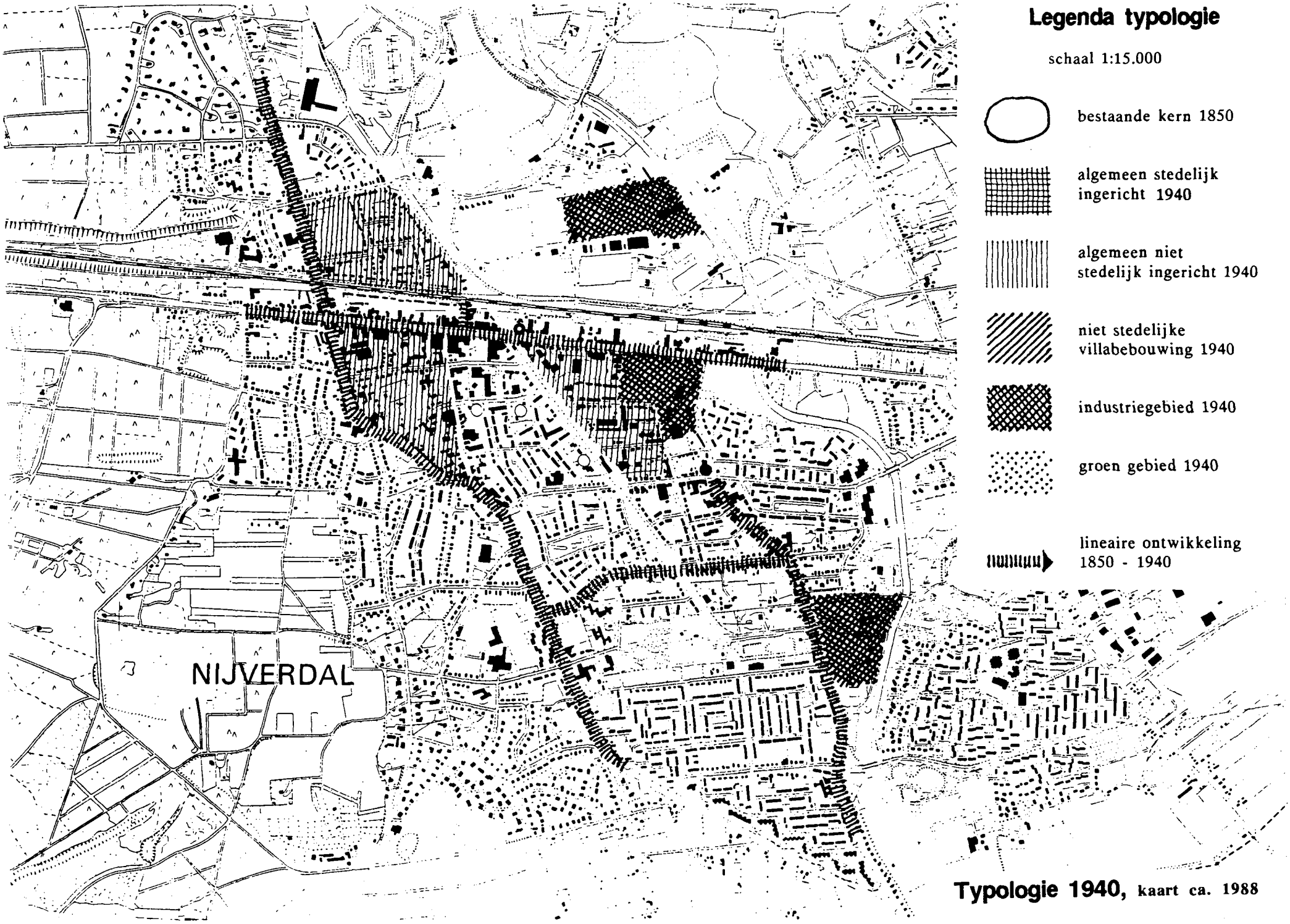

Typologie 1940, kaart ca. 1988

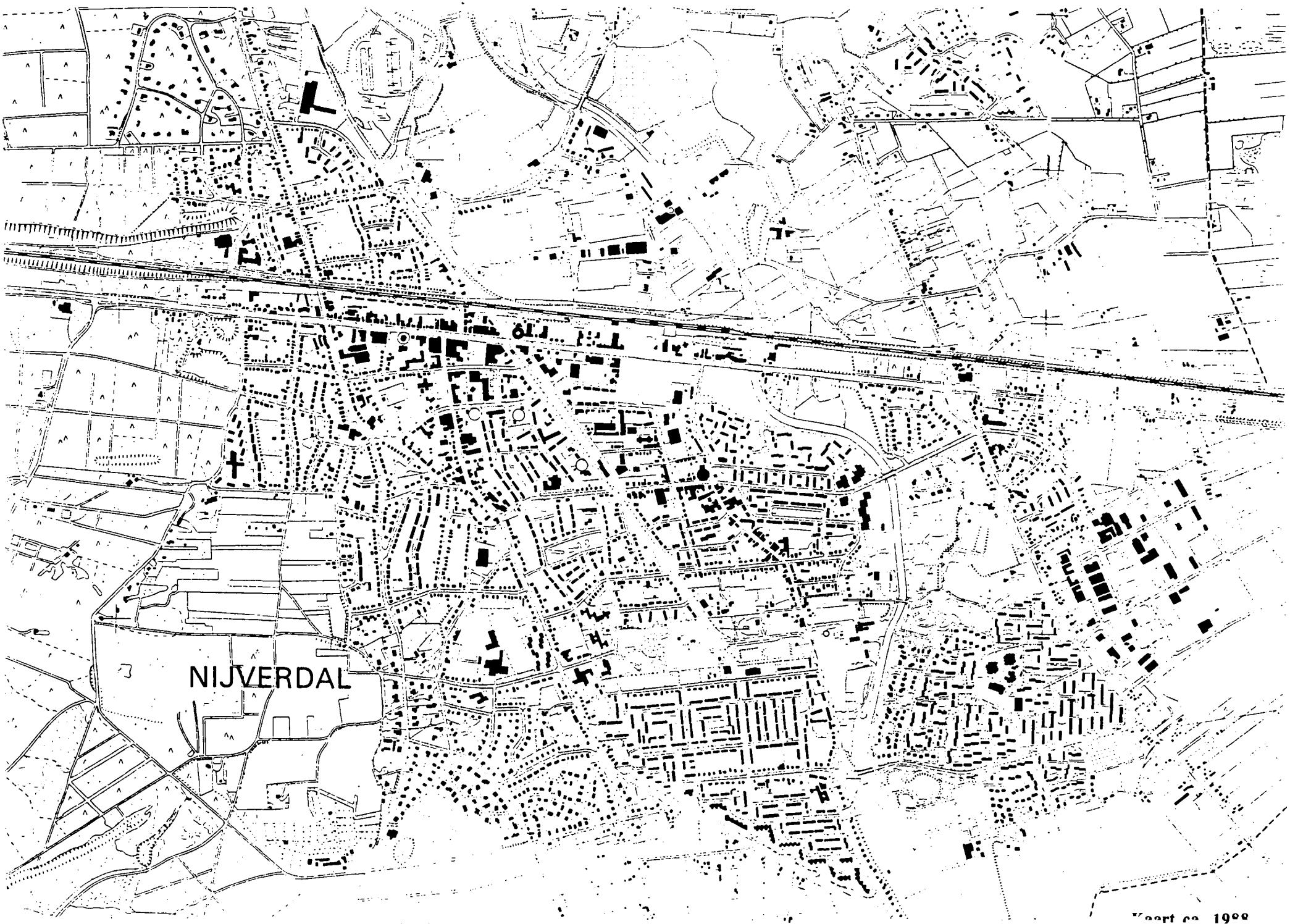

Kaart ca. 1988

Bronnen

Literatuur Hellendoorn en regio:
*Boele, H.W., Het Sanatorium te Hellendoorn, Zwolle, 1902.
*Burgers, R.A., 100 jaar G. en H. Salomonson; kooplieden, entrepreneurs, fabrikanten en direkteuren van de Koninklijke Nederlandse Stoomweverij te Nijverdal, Leiden, 1954.
*Heupink, J.J. en A. Ponsteen, Hellendoorn en Nijverdal in oude ansichten, Zalbommel, 1970.
Informatiegids Hellendoorn 1988, Eindhoven, 1988.
*Linde, A. van der, Geschiedenis van de gereformeerde Kerk te dorp Hellendoorn, Hellendoorn, 1969.
*Ponsteen, A., De havezate Schuilenburg en de Reggevallei, Hellendoorn, 1982.
*Ponsteen, A., Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen, Stichting "Oald Heldern", Hellendoorn, z.j.[1970].
*Ponsteen, A., Van Noetsele tot Nijverdal, Enschede, 1973.
Rapport betreffende een Sociaal-Economisch onderzoek in de gemeente Hellendoorn, E.T.I.O., Zwolle, 1949.
*Rientjes, A.E., Oud Hellendoorn en omgeving, Uit: Overijsselsch Dagblad, 1932-'33, Zwolle, z.j.[1933].
Sociale kaart van de gemeente Hellendoorn, Stichting Overijssel, Zwolle 1975.
Sociale kaart van de gemeente Hellendoorn, een schets van een plaat een plaatselijke situatie, Stichting Overijssel, Zwolle, z.j.[1963].
Statistische documentatie gemeente Hellendoorn, 1986, E.T.I.O. ,Zwolle, 1986.
Vijftig jaar hervormde gemeente Nijverdal 1903-1953, Nijverdal, 1953.
*Vree, P.J., Tussen Roomsch en

Katholiek; 75 jaar katholiek leven in Nijverdal, Nijverdal, 1980.
*Werkman, G., Het land der gouden bergen, een gids voor de streek van Hellendoorn en Nijverdal, Nijverdal, 1947.
*Westera, B., Geschiedenis van Nijverdal, overdruk: Twentsch Volksblad, 5-10-1935 en daarna, Nijverdal, 1936.
*Worp, G., v.d. en W.W. Nijenhuis, Op wandel in en om het oude dorp Hellendoorn, z.p.[Hellendoorn], z.j.[1930].

Literatuur algemeen:

*Aa, Van der, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, deel 1-12. Gorinchem, 1839-1848.
*Atlas van Nederland, 's-Gravenhage, 1963-1977.
*Atlas van Nederland. Deel 2: bewoningsgeschiedenis; deel 12: infrastructuur; deel 13: geologie; deel 14: bodem; deel 15: water; deel 16: landschap; deel 20: landinrichting, 's-Gravenhage, 1984.
*Besselaar, Molens in Nederland, Amsterdam, 1974.
*Bevolking der Gemeenten van Nederland op 1 januari 1987, 's-Gravenhage, 1987.
*Bijdragen uit het land van IJssel en Vecht, Eerste en tweede bundel, IJsselacademie, Zwolle 1977-1978.
*Buter, A., De groene vallei. Stad en land aan de IJssel, Den Haag, 1978.
*Buter, A., Dit land over de IJssel, Hoorn, 1976.
*Crom, A.P., (red.) e.a., Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en platteland, deel 7, Overijssel, Kampen, 1985.
*Demoed, H.B., Mandegoed schandegoed, Zutphen, 1987.
*Dekker, G. (Red.), e.a., Oude fabrieks- en bedrijfsgebouwen in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1986.
*Dijksterhuis, R., Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland, historische analyse van een wisselwerking, de eerste eeuw: 1840-1940, Z.p. [Groningen], Z.j.[1980].
*Egberts, E., Wie water deert, die water keert, Zwolle, 1985.
*Elzenga, E., Langs de oude Overijsselse kerken, Baarn, 1972.
*Engelen van der Veen, G.A.J. van, 'Marken in Overijssel', in: Geschiedkundige atlas van Nederland, Den Haag, 1924.
*Engelen van der Veen, G.A.J. van, G.J. ter Kuile en R. Schuiling, Overijssel, Deventer, 1931.
*Fischer, E.J., Stroomopwaarts, Zwolle, 1986.
*Fockema Andrea, S.J., Het kaartbeeld van Overijssel 1550-1850, Overdruk uit Versl. en Mededeel. v.d. Ver. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 55ste stuk, z.p., 1939.
*Gevers, A.J., en A.J. Mensema, De havezaten in Salland en hun bewoners, Alphen aan den Rijn, 1983.
*Grote Topografische Atlas van Nederland, deel 3, Oost Nederland, Groningen, 1987.
*Heitling, W.H. en Lensen, L., Vijftig eeuwen volk langs de IJssel, Zutphen, z.j. [1980].
*Hendriks, F.M., De grenzen van Overijssel en van de Overijsselse gemeenten van 1807 (1811-1842), Overdruk uit Versl. en Mededeel. v.d. Ver. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 75e stuk, 1960.
*Krämer, G., Wij trekken door Twente en Salland, Arnhem, z.j. [1935].

*Kuile, E.H., ter, De monumenten van geschiedenis en kunst, Zuid-Salland, 's-Gravenhage, 1964.
*Kuile, E.H., ter, Noord- en Oost-Salland, 's-Gravenhage, 1974.
*Kuile, E.H., ter, Zuid-Salland, 's-Gravenhage, 1964.
*Kuyper, J., Gemeente-atlas van Nederland, Zaltbommel, (herdruk), 1971.
*Kloot Meijburg, H., van der, Onze oude dorpskerken, Rotterdam, 1921.
*Meene, J.G.C. van de en P. Nijhof, Spoorwegmonumenten in Nederland, Amsterdam, 1985.
*Meindersma, H. en K. de Jong (red.), Jongere bouwkunst in Overijssel, 1840-1940., Zwolle, 1985.
*Mulder, G.J.A., Handboek der geografie van Nederland. Deel VI, Zwolle, 1959.
*Nijhof, P., Oude fabrieksgebouwen in Nederland, Amsterdam, 1987.
*Nijhof, P., Watermolens in Nederland, Zwolle, 1982.
*Nijhof, P., Windmolens in Nederland, Zwolle, 1983.
*Overijssel, de provincie en Overijsselse gemeenten in kaart en aanzicht, Zwolle, 1983.
*Overijssel, Aspecten en Perspectieven, Amsterdam, 1951.
*PPD van Overijssel/ASP, Streekplan IJsselvallei, 1985.
*Pyttersen's Nederlandse almanak voor iedereen, Zaltbommel, 1922-1942.
*Romers, H., De spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938, Zutphen, 1981.
*Rosenberg, H.P.R., De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, 's-Gravenhage, 1972.
*Schelhaas, H. en B. Molenaar (red.), Graven en begraven in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1981.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Historische kerken in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1974.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Molens in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1972.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Schipvaart en schepen in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1985.
*Schuiling, R., Nederland, handboek der aardrijkskunde, deel 1 en 2, Zwolle, 1936.
*Schutten, G.J., Varen waar geen water is, reconstructie van een verdwenen wereld, geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300-1930. Twentsche courant.
*Seinen, J.R. en G. de Wit, Stap voor stap langs de Vecht, Hardenberg, 1985.
*Slicher van Bath, B.H., Een samenleving onder spanning, Geschiedenis van het platteland in Overijssel. Assen, 1957.
*Slicher van Bath, B.H., (red.), Geschiedenis van Overijssel, Deventer, 1970.
*Steegh, A., Monumentenatlas van Nederland, Zutphen, 1985.
*Steensma, R. (Red.) en C.A. van Swichem (Red.), honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen, 1986.
*Stiksma, K., Spiegel van steden, dorpen en landschappen in Oost-Nederland, Overijssel, Gelderland en het rivieren gebied, Ridderkerk, 1986.
*Stilma, L., Rondom de Holterberg e.v., Holten, z.j. [1962].
*Varwijk, G.H. en J.R. Seinen, Stap voor stap langs de Dedemsvaart, Dedemsvaart, 1983.
*Ven, D.J., van der, Met de goastok door Twente en Salland, Verslagen van de hoofdcommissie voor herziening der belastbare

opbrengst van de ongebouwde eigendommen, Overijssel, 's-Gravenhage, 1890.
*Visscher, H.A., Het Nederlandse landschap, een typologie ten behoeve van het milieubeheer, Utrecht, 1974.
*Volmuller, H.W.J. (samenstelling), Nijhofs Geschiedenislexicon, Nederland en België, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1981.
*Vuuren, L., van, Rapport betreffende een algemeen onderzoek naar de sociaal-economische structuur van het district van de kamer van koophandel en fabrieken voor Salland, Epe, 1941.
*Werkman, G., Kent u Overijssel ook zo?, Zeist, z,j. [1962].
*Wieringa, H. (red.), Waterstaat in Overijssel, Zwolle, 1983.
*Woud, A. van der, Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848. Amsterdam, 1987.
*Zanden, J.L., De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914, Utrecht, 1985.
*Zonneveld, J.L.S., Levend land. De geografie van het Nederlandse landschap, Utrecht, 1985.

Kaarten:
Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:
Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Bijlagen

Tabellen

tabel 1
Loop van de bevolking in de gemeente Hellendoorn tussen 1850 en 1940 per 10 jaar.

jaar	aantal inwoners	index (1850 = 100)
1850	3.830	100
1860	4.756	124
1870	5.268	138
1880	5.795	151
1890	6.362	166
1900	7.482	195
1910	9.143	239
1920	10.794	282
1930	13.721	358
1940	15.807	413
1987	33.967	887

Bron: Databank Universiteit Amsterdam, 1988.

tabel 2
Woningvoorraad en aantal inwoners in de buurschappen en kernen van de gemeente Hellendoorn omstreeks 1840. 1)

kern/buurschap	woningvoorraad	inwoneraantal
Hellendoorn	145	860
Nijverdal	17	110
Noetsele	74	480
Daarle	58	390
Haarle	129	690
Hulsen	36	200
Marle	67	410
Egede	29	180
Eelen en Rhaan	68	380
Gemeente Hellendoorn	623	3.700

1) cijfers bij benadering.
Bron: Aa, Van der, 1839-1848.

tabel 3
Woningvoorraad en aantal inwoners in de buurschappen en kernen van de gemeente Hellendoorn per 31 mei 1947)

kern/buurschap	woningvoorraad	inwoneraantal
Hellendoorn		2.448
Hulsen		625
Sanatorium		235
Hancate		98
Daarle		746
Haarle		307
Nieuwheeten (gedeeltelijk)		83
Verspreide huizen		3.807
Wijk Hellendoorn	1.479 (764)	8.349
Nijverdal (gedeeltelijk)		7.926
Verspreide huizen		180
Wijk Nijverdal	1.626 (98)	8.106
Wijk Daarlerveen	234 (38)	1.165
Totaal		17.621

Tabel 4
Woningvoorraad en aantal inwoners in de buurschappen en kernen van de gemeente Hellendoorn op 1 januari 1987.

kern/buurschap	woningvoorraad	inwoneraantal
Hellendoorn	1.529	4.536
Verspreide huizen Marle	159	593
Verspreide huizen Eelen en Rhaan	198	745
Verspreide huizen Hellendoorn	100	536
Nijverdal-Noord	719	1.992
Nijverdal-West	1.408	3.964
Nijverdal-Zuid	2.059	6.244
Nijverdal-Oost	1.219	4.468
Eversberg	71	237
Nijverdal-centrum	1.024	2.630
Verspreide huizen Nijverdal	121	393
Hulzen-dorp	100	290
Hulzen-Zuid	583	1.712
Hulzen-Noord	37	103
Verspreide huizen Hulzen	103	374
Haarle	306	1.041
Verspreide huizen Helhuizen	56	192
Verspreide huizen Haarle	259	1.029
Verspreide huizen Egede	53	248
Daarlerveen	228	689
Verspreide huizen Daarlerveen	150	533
Daarle	135	520
Verspreide huizen Daarle	219	898
Gemeente Hellendoorn	10.836	33.967

Bron: Statistieken R.O.I., Woningvoorraad en aantal inwoners per wijk/buurt, 1987.

Kaart 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE HELLENDOORN IN SALLAND

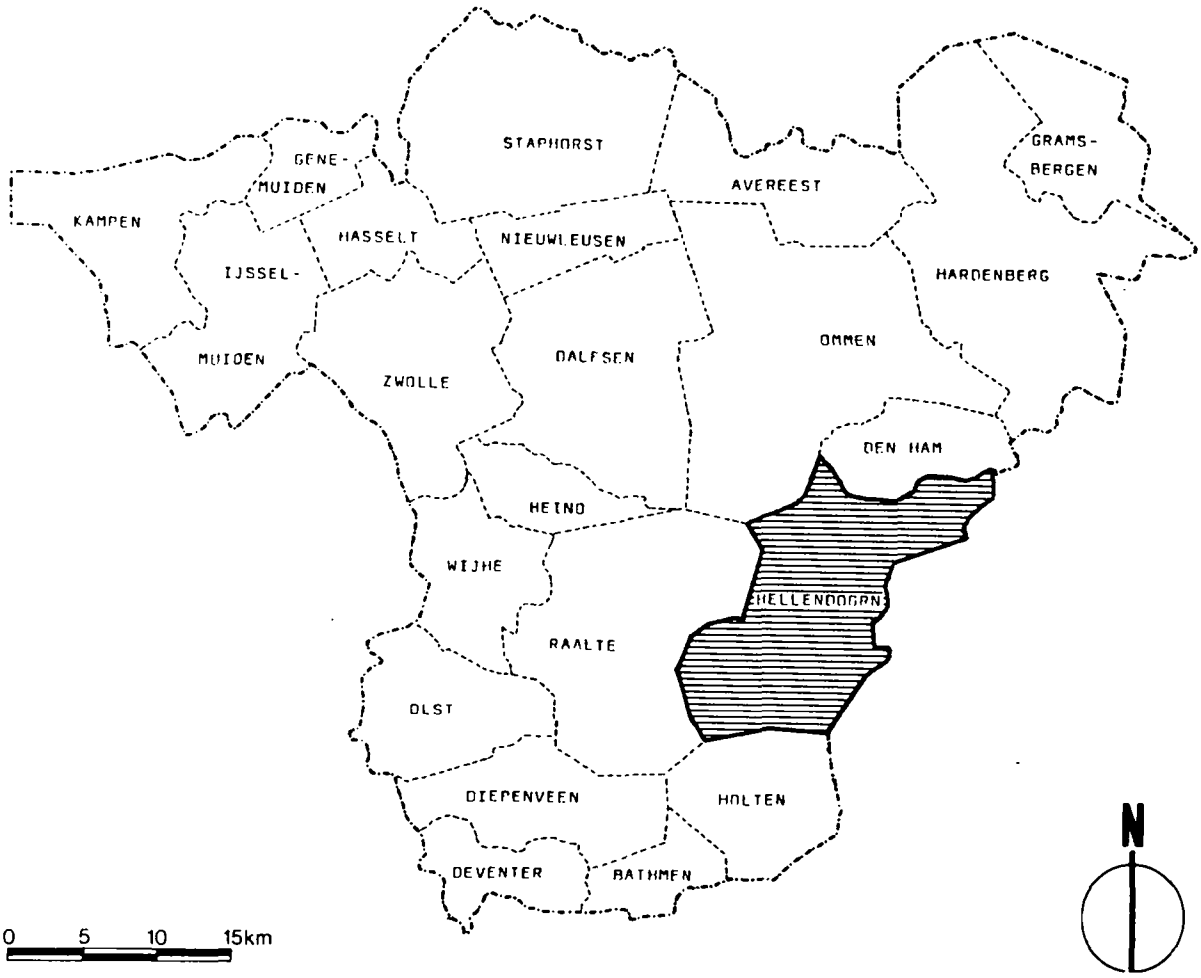

-·-·-·- Grenzen van Salland

------ Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, 1963 - 1977.